

Tartalom

Dr. Szilágyi András

A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai

második, javított kiadás

 Simmelweis Kiadó
www.simmelweiskiado.hu
Budapest, 2009

A címlapon: Nagytótlak-Selo (Szlovénia)
(a szerző felvétele)

© dr. Szilágyi András, 2009

ISBN 978 963 9879 28 7

A könyv szerzői jogi oltalom és kizárólagos kiadói felhasználási jog alatt áll. Bármely részének vagy egészének mindennemű többszörözése kizárólag a szerző és a kiadó előzetes írásbeli engedélye alapján jogszerű.

Felelős kiadó: Tancos László, igazgató
Borító: Békésy János
Tördelőszerkesztő: Békésy János
SKD: 225
Nyomta és kötötte: Mester Nyomda Kft.

Tartalom

I. A KERESZTÉNY TEMPLOM KIALAKULÁSA	9
I.1 A longitudinális templom fejlődéstörténete	10
I.2 A centrális templom fejlődéstörténete	19
I.2.a Görög centrális építmények: tholos, heroon	23
I.2.b A római centrális építmények	26
I.2.c Korai római kereszténység	32
I.3 A keleti kereszténység egyházi építésze	39
I.3.a Történelmi háttér.....	40
I.3.b A keleti kereszténység története.....	42
I.4 Nagy egyházszakadások (Kr. u. 325–451. I. schízis)	44
I.4.a Oldalhajtás: a moszkvai patriarchátus (metropolia).....	47
I.4.b Kaukázus-vidék (Örményország, Grúzia, Azerbajdzsán).....	47
I.4.c A Keleti kereszténység építészetének élő hagyománya	49
I.4.d Bizánc: Nyugat és Kelet szintézise	64
I.4.e Oldalhajtás és csodás utóvirágzás: a moszlim építészet.....	69
I.4.f Ravenna: Az antik világ alkonya.....	73
I.5 Preromán és román kori centrális templomok Európában	76
I.5.a Aachen követői a volt Frank birodalom területén	76
I.5.b Centrális templomok Nyugat-Európában	79
II. A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI NÉPEK KERESZTÉNYSÉGE ÉS AZ ÁLLAMOK KIALAKULÁSA	85
II.1. Bevezetés	85
II.1.a A keleti és nyugati kereszténység szakítópróbája (2. schízis).....	88
II.1.b Morva Fejedelemség	89
II.1.c Cseh Fejedelemség.....	95
II.1.d Lengyel Fejedelemség.....	98
II.1.e Orosz Fejedelemségek	101
II.1.f Bolgár Fejedelemség.....	101
II.1.g Szerb és Bosnyák Fejedelemségek.....	103
II.1.h Román államiság és ortodox kereszténység	104
II.1.i Az ortodox templom (bolgár, szerb, román, orosz)	108
II.1.j Horvát Fejedelemség és Királyság majd Bánság.....	109
II.1.k Ausztria Ögrófság, Hercegség	111
II.1.l Szicíliai Normann Királyság és a Nagy Egyházszakadás (3. schízis).....	113

II.2.	A Kárpát-medence népei	114
II.2.a	Pannónia provincia	114
II.2.b	Germán népek és hunok a Kárpát-medencében. A népvándorlás	116
II.2.c	Avarok	117
II.2.d	A Magyar Fejedelemség	118
II.2.e	Keleti és nyugati keresztény térítés	121
II.3.	A független magyar királyság és egyház születése	125
II.3.a	Árpád-házi István Magyarország királya	125
III.3.b	A független Magyar Királyság és Érsekség létrejötte rendkívüli belső és külső körülmények következménye	127
II.3.c	Az állam és az egyház szervezete az Árpád-házi királyok idején.....	130
II.3.d	Szentek és Boldogok az Árpád-házi királyság idején.....	132
II.4.	Az Árpád-ház családfája	136
II.5.	Közép-kelet-európai népek kereszténysége és államisága (összefoglaló táblázat)	138
III. A KÁRPÁT-MEDENCE ÁRPÁD-KORI ROTUNDÁI ÉS CENTRÁLIS		
TEPLOMAI		
	Bevezetés	141
III.1.	Rotundák és centrális templomok a jelenlegi Magyarország területén	157
III.1.a	Az Ország szíve	158
III.1.b	Győri medence és Rába-völgy.....	168
III.1.c	Zala-völgy és Dél-Dunántúl.....	178
III.1.d	Pesti síkság	189
III.1.e	Duna-Tisza Köze	193
III.1.f	Tiszántúl	196
III.1.g	Hegyvidék	202
III.1.h	Hatosztású fülkekoszorús rotundák	221
III.2.	Rotundák és centrális templomok a jelenlegi Szlovákia területén, Felvidék....	231
III.2.a	Csallóköz és a morva végek.....	233
III.2.b	Vág-völgy és Nyitra-medence.....	242
III.2.c	Ipoly és Garam völgye, bányavidék.....	249
III.2.d	Hernád-völgy környéke, Szepesség.....	255
III.3.	Rotundák és centrális templomok a jelenlegi Románia területén, Erdély.....	264
III.3.a	Magyar Alföld és Bánság Tájegység	266
III.3.b	Erdély szíve	271
III.3.c	Szászföld	281
III.3.d	Székelvföld	284
	IRODALOM AZ I. ÉS II. FEJEZETHEZ	291
	IRODALOM A III. FEJEZETHEZ	295

Bevezetés, köszönetnyilvánítás

Memento 1: A román kori rotundák – az új szakirodalom tükrében – nagyobb számú és jelentőségű tértípust alkottak a romanikában, mint ezt korábban gondoltuk. Tavolabbi őseik, az ó-keresztény rotundák, a Kaukázus-vidéki centrális épületek. Közép-európai elterjedésüket pedig a Karoling-kori körtemplomokra vezeti vissza a szakirodalom. Mivel éppen hazánkban kerültek elő legnagyobb számban, valamint szomszédainknál: az osztrák, cseh és lengyel részen is jelentős mértékben fordultak elő, így e területek szempontjából jelentőségük különösen figyelemre méltó.” (Zádor Mihály)

Memento 2: „A tárgyi, építészeti produktumok az írott forrásokkal egyenértékű, sőt azoknál összetettebb történeti dokumentumok. Sokszor helyettesíthetik a történeti dokumentumokat, de csak akkor, ha sikerül anyagukat társadalomtörténeti szempontból megbízható módon interpretálniuk. Ez az adatgyűjtésen, a feltárások módszerességén, a jelenségek pontos rögzítésén, a régészeti-építészeti emlékek, tárgyak belső összefüggéseinek feltárásán alapszik. (Itt azonban sokszor nem meg nyugtató a helyzet...)” (Tóth Sándor)

Szerző az I. fejezetben vázlatosan végigkíséri a centrális épületek fejlődéstörténetét az őskortól az európai romanikáig. Közben szintén vázlatosan, de a szükséges mértékig leírja azokat a mögöttes szakraális, eszmetörténeti momentumokat és történelmi folyamatokat, melyek az építészeti programját, spirituális hátterét képezik. Ezt a gondolatmenetet folytatva a II. fejezetben szintén vázlatosan bemutatásra kerül a közép-kelet-európai népek letelepedése, történelmük, egyházszervezetük kialakulása és centrális templomaik.

Végül a III. fejezet egyenként leírja a Kárpát-medence eddig megismert és publikált összes Árpád-kori szakraális centrális épületét kényiszertűen a mai országhatárokhoz igazodó csoportosításban. Az „Irodalomjegyzék 1” felsorolja az I-II. fejezethez felhasznált irodalmat. A szövegben nincs utalás, lábjegyzet stb. a könnyebb olvashatóság kedvéért. A III. fejezetben minden egyes objektum után felsorolásra kerülnek a legfontosabb publikációk szerzői. Az „Irodalomjegyzék 2”-ben ezek pontos adatai megtalálhatók. További bőséges irodalmi hivatkozások azokban kereshetők.

A fényképek szerző saját felvételei.

Az ábrák szerző saját kézi rajzai, melyek a felhasznált irodalom alapján készültek. Nem műszaki rajzok, sok esetben pontatlanok és részletszegények, nem törekszenek méretarányosak lenni.

Köszönetnyilvánítás

Szerző ezúton is hálás köszönetét fejezi ki mindazoknak, akik munkáját segítették:

Kiss Miklós, Sarudi Katalin, Szebényi Márta – a szöveg gépelése
Dr. Szenderffy Attila – fényképek digitalizálása és utómunkák
Ungor Eszter (MTA Régészeti Int.) – Irodalomjegyzék összeállítása
Békésiné Wellisch Márta (BP. Tört. M.), Péterffy Judit (MNM), Szűcs Péter Levente (Szatmárnémeti), Sófalvi András (Székelyudvarhely), Kosza Antal (Csíkszereda), Győrfi Zalán (Marosvásárhely) – szakirodalom gyűjtése
Körtvélyessy Klára, Dr. Molnár Anna, Simon Zsolt, Dr. Iglóy Károly – szlovák, román stb. publikációk fordítása
Szilágyi Tünde – ábrák, képek, szöveg gondozása, formázása, levelezés
Békésy János (Semmelweis Kiadó) – tördelés, szerkesztés

Ez a munka saját erőből, szponzori támogatás nélkül készült el. Kiadása a Semmelweis Kiadó és Dr. Táncos László igazgató úr elvállhatatlan érdeme.

Szerző felkéri az olvasót, hogy bármilyen észrevételt, adatpontosítást, vagy újabb rotunda előkerülését tudassa szerzővel, hogy azt felhasználhassa egy esetleges további kiadásnál (kortemplom@hotmail.com)

I.

A keresztény templom kialakulása

A kereszténység a Krisztus utáni első három évszázadban feltartóztatlanul elterjedt a Római Birodalom területén. A rómaiak a vallás tekintetében általában türelmesek voltak: a meghódított népek: zsidók, perzsák, szírek stb. gyakorolhatták ősi vallásukat, emelhettek szentélyeket. Azonban emellett tiszteletben kellett tartaniuk a római államvallást, mely romanizált görög isteneknek, római isteneknek és az istencsászároknak kijáró kötelező tiszteletadásban, kultikus cselekedetekben nyilvánulhatott meg. A rómaiak sokistenhívők voltak. A keresztények egyistenhívők lévén, nem voltak hajlandók áldozatot bemutatni a római istenek, legfőképpen pedig a császároknak nem. Ezt a rómaiak egyértelműen a „hatalom” elleni lázadásnak minősítették, és ez volt az ideológiai alapja a keresztényüldözéseknek. Ebből következően a keresztények titokban alkalmi gyülekezőhelyeken, magánházaknál, temetkezőhelyeken, katakombákban gyakorolták vallásukat. Következésképp nyilvános gyülekezési helyük, a szertartások végzéséhez szükséges „templomuk” nem volt, az első három évszázadban keresztény templomról nem beszélhetünk.

Döntő változás Nagy Konstantin császár idején következett be: a „Milánói Ediktumban” 313-ban engedélyezte a kereszténységet, sőt, maga, mint császár hatalmas építkezésekbe kezdett. Néhány évtized alatt Rómában, a Birodalom nagyobb városaiban és a Szent Földön templomok tucatjai épültek. A dolog természetéből fakadóan és mivel a keresztényeknek nem volt saját templomépítő hagyományuk és gyakorlatuk, ezek a templomok a római építő hagyományokat követték némi változtatásokkal.

Két alapvető római épülettípusból fejlődött ki a keresztény templom:

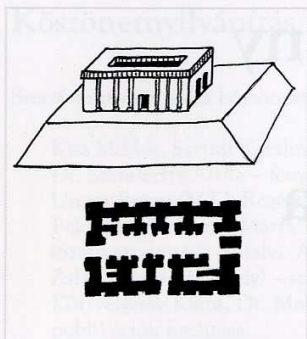
A: Bazilika

Hosszanti terű épületek, amelyekből a kora keresztény ún. bazilikális típus fejlődött ki, majd vált szinte egyeduralkodó szerkezetté, mígnem kialakult a román kora jellemző keresztény templom. Gyakorlatilag szinte minden közösségi gyülekezeti keresztény templom ennek az utódja, és az apszisban elhelyezett oltár felé vezető hosszanti gyülekezeti tér (hajó) alapján hosszaház (longitudinális) templomnak nevezzük, mely lehet egyterű vagy oszlopokkal elválasztott három-, vagy öthajós tér.

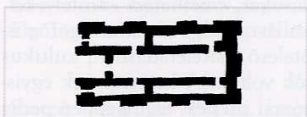
B: Centrális térszerkezet

Kör alapú vagy sokszögű épületek, melyeket a rómaiak reprezentatív célokból emeltek: császári palotákban házi kápolna céljából, fürdőekben, temetkezőhely céljából (mauzóleum), de ilyen volt a minden istenek imádsására szolgáló Pantheon.

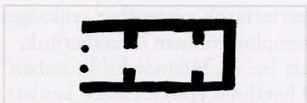
A kereszténység is átvette a centrális tereket, de csak néhány épült közösségi templom céljából. Leginkább a keresztények is speciális célból emeltek: palotakápolna, mauzóleum és kereszt-

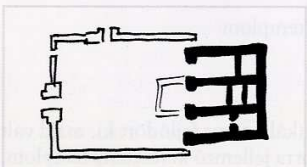
ÖSSUMÉR-KOR. URUK: FEHÉR TEMPLOM („ÁTMENŐ LÉPTEK HÁZA”) Kr. e. 3500

ÖSSUMÉR-KOR. TEPE-GAURA Kr. e. 3000

HURRITA. TELL TAJANAT (SZÍRIA) Kr. e. 1500

PARTHUS-KOR. ASSUR Kr. e. III. – I. sz.

EGYIPTOM, KÖZÉP-BIRODALOM. MEDINET MAADI (FAIYUM) Kr. e. 2000

I. ábra:
Ivan-megaron. Ó-kor

lőkápolna céljából. A keleti kereszténység igyekezett kombinálni a longitudinális és centrális térszerkezetet, a nyugati kereszténységben közösségi templom céljára egyeduralgokdó maradt a longitudinális tér. Ahogy a kereszténység szakrális épületei a pogány római mintákból kiindulva alakultak ki, a római sem volt előzmények nélkül. Mind a longitudinális, mind a centrális típus mélyen gyökerezik a nagy keleti ókori kultúrákban. Talán tanulságos lesz ezt a több ezer éves fejlődéstörténetet vázlatosan áttekinteni.

I.1 A longitudinális templom fejlődéstörténete

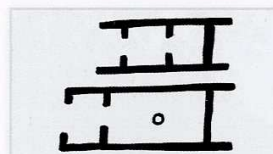
A római templom a görög templomból alakult ki. Minden görög templom oszloprendje mögött egy szinte nem látható belső tér, a szentély, a Naos húzódott meg, melynek építészeti típusát „megaron”-nak nevezi a szakirodalom. A megaron azonban már megjelent a pre- vagy protohellén műveltségben: Kréta-Mykénei korszakban és eredetét a trójai megaronokra vezetik vissza. Előzménye azonban már ezt megelőzően megtalálható az ókori nagy folyami kultúrákban.

Kr. e. 3500-ban, Urukban a korai sumér városban emelt Zikkurat alaprajza (I. ábra): kis szobák nyílnak egy központi, valószínűleg fedetlen térre, belső udvarra, itt lehetett az áldozati tér. Ezt a térszervezést „ivan”-nak hívja a szakirodalom [a későbbiekben az egymást váltó mezopotámiai kultúrákban az épületek az egyre szaporodó belső terek-szobák-termek zezugos összekapcsolásával jöttek létre, hogy aztán nyitott belső terek, hatalmas oszlopcsnokok lazítsák fel (pl. Horszabad asszír palotája, Knosszosz krétai palotája) vagy egy hosszanti szimmetriatengelyhez szerveződjenek az egyiptomi templomokban].

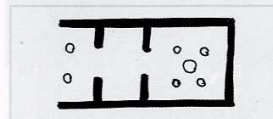
A szintén őssumér-kori Tepe Gaura templomába már belesajthetjük a későbbi megaront az oldalterek elhagyásával és a kettős osztatú középtér lefedésével.

Trója vár II. réteg palotasora már egyértelműen elénk állítja a megaront, és mai ismereteink szerint ez a megaron első megjelenése az építészet történetében Kr. e. 2000 táján (II. ábra). A vár központjában külön fallal körülvett épületek nyilván az uralkodói központ, fejedelem vagy király lakóhelyeül és egyben vallási szertartások, áldozatok és az isteneknek szánt ajándékok felajánlására, tárolására szánt helyiségül szolgáltak.

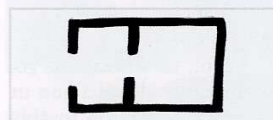
Medinet Maadi (Egyiptom: Faiyum) kis temploma az egyiptomi Közép-birodalom (Kr. e. kb. 2000 körüli) időből három osztatú cellával, de tiszta megaron alaprajzot mutat. A következő ezer év nagy kultúrközpontjaiban sok helyütt ott találjuk a megaront, mindig az uralkodói és vallási központban.

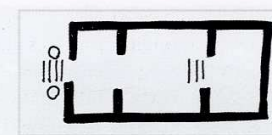
TRÓJA. II. RÉTEG. PALOTA-SZENTÉLY. Kr. e. 2000

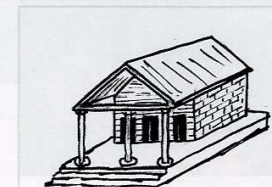
MYKÉNE. PALOTA-SZENTÉLY. Kr. e. 1400

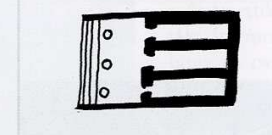
GORDION (PHRYGIA) PALOTA? Kr. e. 800

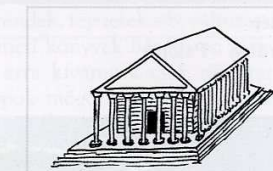
JERUZSÁLEM: SALAMON TEMPLOMA Kr. e. 960

GÖRÖG „KINCSESHÁZ” Kr. e. 900-TÓL

ETRUSZK TEMPLOM Kr. e. 700–500

GÖRÖG TEMPLOM Kr. e. 700-TÓL

II. ábra:
Megaron. Ókor

A krétai műveltség: Knosszosz (Kr. e. XVIII. sz.)

A mykénei műveltség palotáiban (Mykéne, Tiryns, Pülosz stb.) (1. kép)

A Phryg Birodalom központjában, Gordionban jelenleg is folyó ásatás (2. kép) hatalmas méretű megaronok sorát tárta fel (kb. Kr. e. 800 körül), de ide sorolható az izraeliták ősi nagytemploma: Jeruzsálem, ún. Salamon templom, melyet kb. Kr. e. 960-ban föníciai építésszek építettek s melyet a babilóniaiak Kr. e. 586-ban leromboltak.

1. kép
Mykene – Palota

2. kép
Gordion – Paloták

3. kép
Etruszk templom

4. kép
Delphoi – „Kincsház”

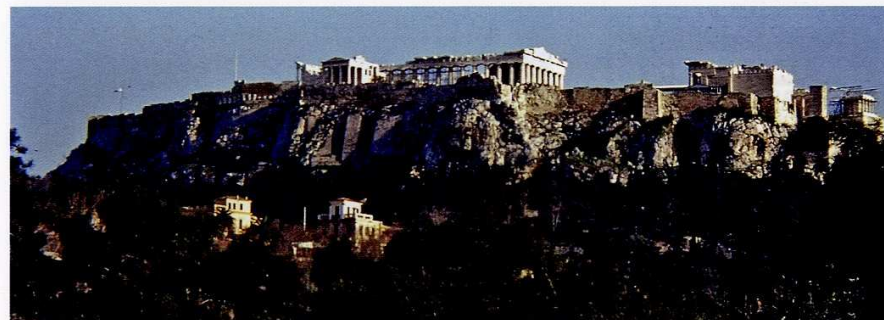
helyeket: Olympia, Delphoi stb. látogató küldöttségek itt helyezték el ajándékaikat, kincseiket. Innen van a „Kincsház” elnevezés.)

A görög templom egy rövid, néhány száz év alatt lezajlott kultúrtörténeti robbanás eredménye: központja minden esetben egy megaron (naos). A megaron előtere fogadta be rendszerint az isten szobrát, a cellájában gyűjtötték össze a számára felajánlott kincseket. A megaront minden esetben téglalap alapú emelvényen, mind a négy oldalon oszlopok sora kerítette: perisztilon. Az építménynek sátozteteje volt, mely a rövidebb oldal felől háromszöget, tympanont képezett (5., 6., 7., kép). Szépen mutatja az oszloprendek elnevezése a görög művészet gyökereit képező „protohellén” teljesítmények összegzését: korinthuszi, ion, dór, sőt eol, akárcsak a görög zenei skálák elnevezései: dór, phryg, lyd, aeol. Az oszloprendek formai megjelenése és száma alapján „oszloprendeket” lehet megkülönböztetni.

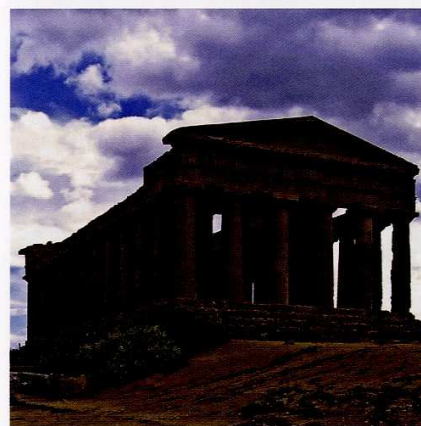
Végül, a klasszikus görögkor előtti időből álljon itt két példa a megaron továbbalakulásáról:

Az itáliai félsziget északnyugati részén laza városálami szervezetet alakító etruszkok tipikus temploma egy olyan megaron, melynek cellája háromszatú, az előterét egy néhány oszlopon előrefutó sátoztető képezte (szemből nézve már előttük áll az oszlopokon nyugvó görög tympanon) (3. kép).

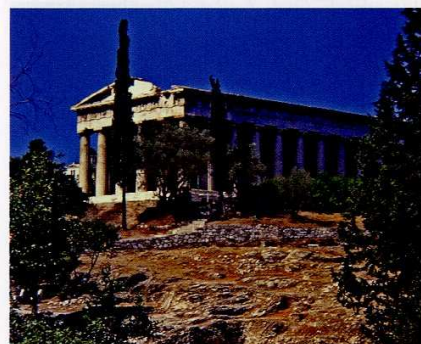
Ennek párhuzama az ún. „görög kincsház” (a megaron cellájának oldalfala előrefut a homlokzatig) (4. kép). (A korai görög kultusz-

5. kép
Athén – Akropolisz – Parthenon

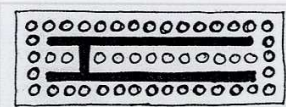
6. kép
Akragas (Agrigento) – templom (Concordia)

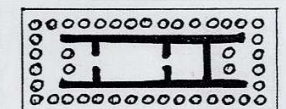
7. kép
Athén – Agora: Hephaisztosz templom

Az oszloprendek, fejezetek stb. változatait a művészettörténeti könyvek bőségesen tárgyalják. Itt most arra kívánunk csak rámutatni, hogy az oszlopok mögött rejtőző naost, azaz megaront is ugyanilyen szellemes variációkban tudták előadni (III. ábra).

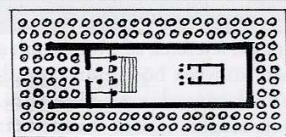
A görög templomépítést a Nagy Sándor utáni „hellenisztikus” kisázsiai görög városokban érte el csúcspontját. Minden idők legnagyobb görög templomát Ephesosban építették fel a tűzvészben elpusztult korábbi helyére: 51 méter széles és 105 méter hosszú volt, 127 db 18 méter magas oszlop kerítette a hagyományos megaron-naost. Ez a templom volt az ókor 7 csodájának egyike. Kr. u. 262-ben a gótok lerombolták. A rómaiak a bizánci templomok építéséhez „kőbányának” használták, majd az arabok a maradékot mészégetőkbe hordták. Az ephesosi Artemisz templom nyom nélkül eltűnt (a XIX. század végén üledék alól ásták ki az alapjait). Didyma szintén a kisázsiai parton állt, magányos szent hely, jósdá volt (8. a-b kép). Méretében alig kisebb az ephesosinál (124 oszlop). Földrengés rombolta le, romjai ma is láthatók. A naos cellája óriási fedetlen tér, benne egy kincsház jellegű megaronszentély alapjai láthatók. Egészen különös megaron-megoldás a Pergamon városban valaha állt Zeus-oltár: óriás megaronja. Szemből szélesebb és az egész nyitott, már csak az alaprajzon ismerhető fel a régi megaron-alakzat. Sorsa nem kevésbé szomorú barbár pusztítás: német régészek szedték szét és szállították Berlinbe, ma is ott látható csonkán. Eredeti helyén pusztán az alapok töredéke látható (9. kép!).

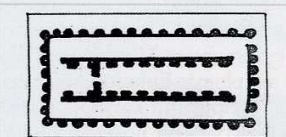
ThERMON: APOLLON TEMPLOM
Kr. e. VII. sz.

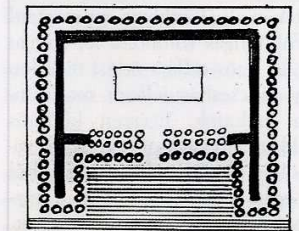
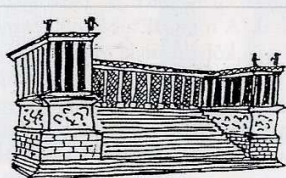
DELPHOI: APOLLON TEMPLOM
Kr. e. IV. sz.

DIDYMA: APOLLON TEMPLOM Kr. e. II. sz.

AKRAGAS (AGRIGENTO) ZEUS TEMPLOM
Kr. e. 480

PERGAMON: ZEUSZ OLTÁR Kr. e. II. sz.

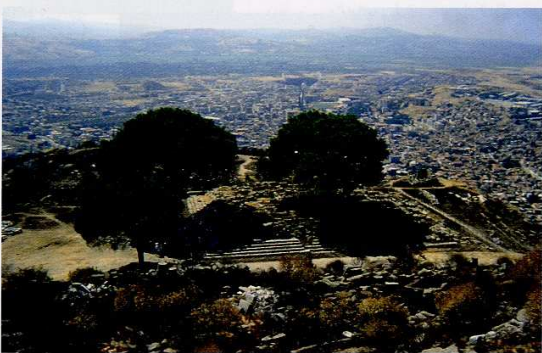
III. ábra:
Megaron típusok.
Görög templomok

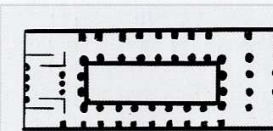
8. a kép
Didyma – Apollon templom, homlokzat

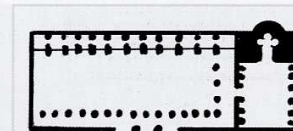
8. b kép
Didyma – Apollon templom, belső

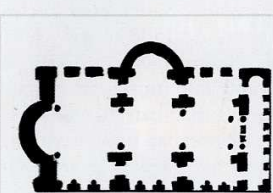
9. kép
Pergamon – Zeus oltár helye

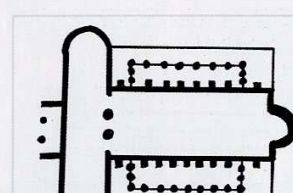
POMPEI: BASILIKÉ STOA
Kr. e. 105

PRAENESTE: FORTUNA TEMPLOM
Kr. e. 80

RÓMA: BASILICA NOVA
Kr. u. 50-100

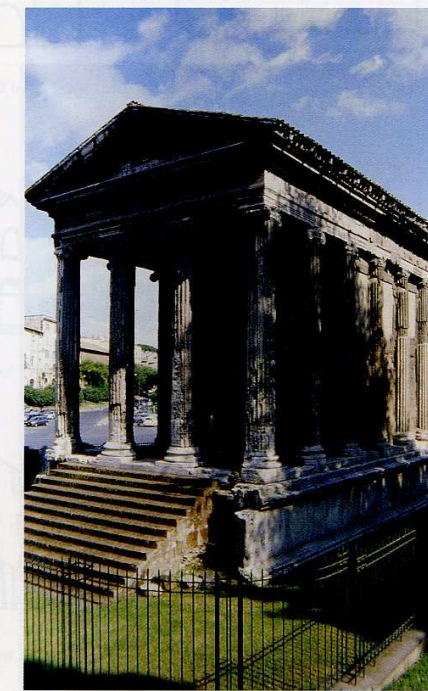

TRIER: BASILICA CONSTANTINI
Kr. u. 305

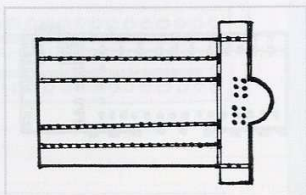
IV. ábra:
Római bazilika

Római templom

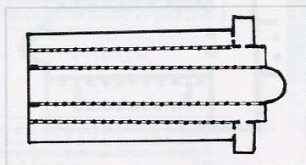
Már a görögök is alkalmazták (a gyakori föld-rengések miatt veszélyesen „nyitott” oszlop-sorok helyett) a falhoz támasztott féloszlopokat: faloszlopokat, amely technikát a rómaiak továbbfejlesztették, és több lépésben az eredeti görög templom teljesen megváltozott (IV. ábra) (10. kép). Először a faloszlopok a falakon belülré kerültek, majd a téglalap alapú tér egyre nagyobbá válása miatt az oszlopok belül elváltak a falaktól, hogy a fedélszerkezet áthidalását biztosítsák. Így hosszirányban oszlop-sorokkal hármastagolású belső terek alakultak ki, majd a középső teret megmagasították, az így kiemelkedő középső „hajó” falába ablakok nyitásával bőséges világítást biztosítottak. Az így kialakult hatalmas épületek falai kívül dísztelenek voltak, csak ablakok sora adott némi változatosságot. Az eredeti görög mintából csak az oszlopok által tartott tympanont őrizték meg a bejáratok díszítésére: portikusz. Az így kialakult épület többfunkciós volt: polgárok gyülekezőhelye, pénzváltó és kereskedő-ház, de a törvénykezés és az ítékezés helye is volt. Belül itt-ott, több helyen is félkör alakú kimagaslásokat alakítottak ki (exedrák) istenszobor vagy az uralkodó császár szobrának elhelyezése, kultusza céljából. Mivel rendszerint császárok építették (basileos): ezt az épület-típust bazilikának nevezték.

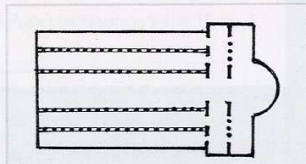
10. kép
Róma – Fortuna virile

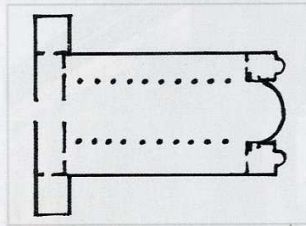
RÓMA: SAN PIETRO VECCHIO (VATICAN)
Kr. u. 330-tól

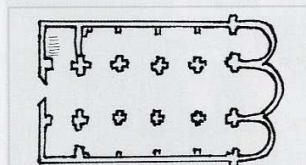
RÓMA: SAN SALVATOR (LATERAN)
Kr. u. 312-től

RÓMA: SAN PAOLO FUORI LE MURA Kr. u. 368-től

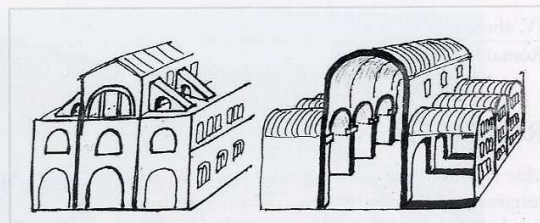
RAVENNA: SAN APOLLINARE IN CLASSE
Kr. u. 549

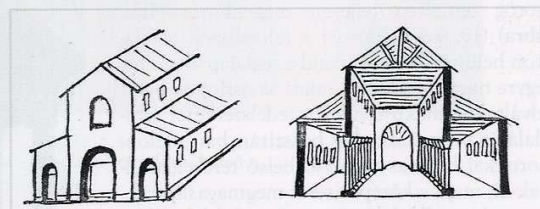
LÉBÉNY: BENCÉS APÁTSÁGI TEMPLOM
(1200 UTÁN)

V. ábra:
Római keresztény bazilika

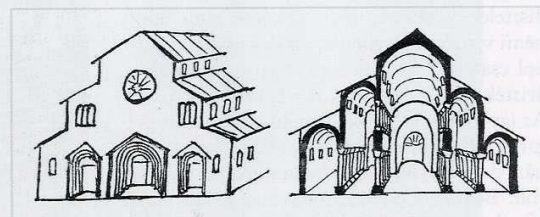
A keresztény templom a császári bazilika egyenes folytatása, ezért hívjuk „bazilikálisnak” (V. ábra). Párhuzamos hosszanti hajók oszlopsorral elválasztva, a középső hajó a két szélső fölé magasodik. Rögtön az Ediktum kiadása után Rómában császári segítséggel épül három hatalmas bazilika: San Salvator (Kr. u. 312-től) a Lateran dombon. 896-ban földrengéstől pusztult. 1650-ben barokk ízlésben újjáépítették: San Giovanni in Laterano. San Pietro Vecchio (Kr. u. 330-tól) a Vatican dombon. Az 1500-as évek elején elbontották, helyette épült fel a Bramante-Michelangelo által épített Szt. Péter Bazilika. San Paolo fuori le mura (falakon kívüli Szt. Pál) (Kr. u. 368-tól) 1823-ban tűzvészben elpusztult, de igyekeztek eredeti állapotában újjáépíteni (11., 12. kép). A tereket ácsolt faszervezettel fedték le, mely tartotta a sátorlapszerűen kialakított tetőt (VI. ábra). A fedél

ÁNTIK RÓMAI BAZILIKA

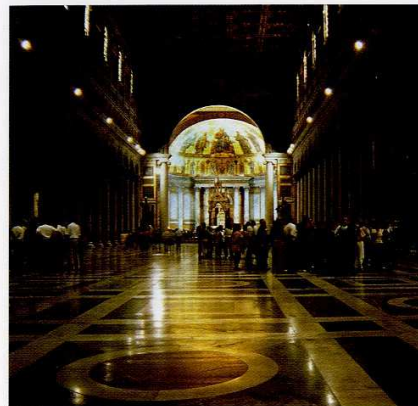

KERESZTÉNY BAZILIKA, SÍK MENNYEZET

KERESZTÉNY BAZILIKA, DONGABOLTOZATOS

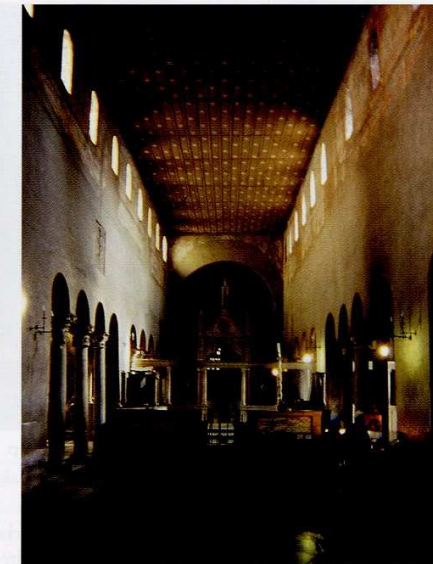
VI. ábra:
Bazilika térlefedése

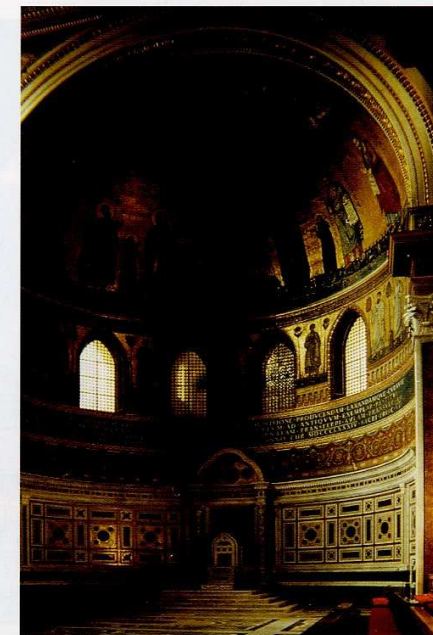
11. kép
Róma – San Paolo fuori le mura

belülről sík gerendázat volt (nyitott fedélszék), melyet később szívesen fedtek be díszített deszkalappal (kazettás mennyezet). A gyakori tűzvészek miatt később a hajókat kőből készült dongaboltozatokkal fedték be. (Első boltívek Európában: Cordoba, 950; Gernrode, 961; Saint-Michel de Cruza, 975; Saint-Martin-du Canigon, 1009). Fontos eleme a keresztény templomnak a szentély (apszis), amely a római exedra továbbfejlesztett változata. Az apszis (szentély) rendszerint félkör alapú exedra, melyet negyedgömb, azaz félkupola boltozat fed le. A nyugati kapun belépő hívő tekintetét a hajó oszlopsora szinte vízszintesen optikailag vezette a lényeg: az apszis irányába, itt állt az oltár és mögötte mintegy ráborult az apszisboltozat, rajta mozaik vagy freskótechnikával a kereszténység legfőbb szimbólumai: a kereszt, az apostolok, az evangélisták, később a szentek képmása (13. kép).

A longitudinális, egypapszis keresztény templom előképei nemcsak a római bazilikában, hanem a birodalom keleti területeiről származó különböző vallások, egyházak szentégházaiban is fellelhetők. Még az érett román kori bazilikák homlokzatára oly jellemző 3 félköríves kapuépítmény gyökerei is a keleti, szíriai keresztény építészetben alakultak ki. A korai keresztény bazilikális hosszaházis templom tehát az ókori megarontól a keleti – perza, szír, görög – és római építészet elemeinek új, szerves szintézise (Mushabbak: Bazilika. Syria. 14. a-b kép).

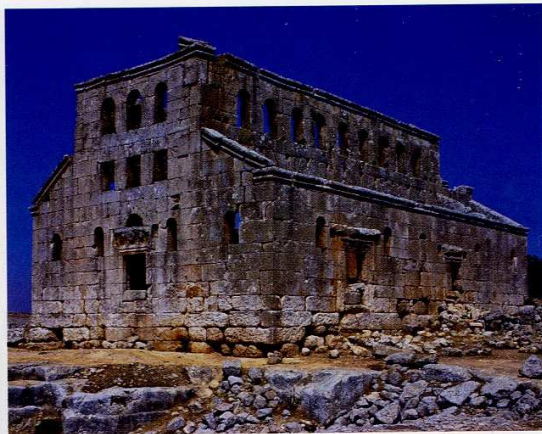

12. kép
Róma – Sta Maria in Cosmedin

13. kép
Róma – San Salvatore (Lateran), apszis

14. a-b kép
Mushabbak templom (Syria)

A Római Birodalom összeomlása után „barbár” népek özönlöttek el Európát. Az V. századtól kezdve kiskirályságok, fejedelemségek emelkedtek ki és omlottak össze, míg nem az ezredév végére kialakult a végleges rend, megszülettek az európai országok, feudumok és a gazdaságnak olyan centrumai, melyek lehetővé tették újabb nagyméretű templomok építését. E századok során a valamikori műveltség szinte kizárólag a szerzetes kolostorokban öröklődött tovább, így az építéstudomány is. Az ezredfordulótól aztán tömegesen épültek a keresztény templomok, katedrálisok felelevenítve a régi római hagyományt, ezért ezt a stíluskorszakot a X.-XIII. sz. közötti három évszázadot római = roman = román = romanesque = romanische = stílusnak nevezzük (Angliában: normann).

A megelőző V.-X. sz.-ig terjedő időszakot prerománnak nevezzük, melyben „barbár” építéstechnika, antik hagyomány és keleti (szír, kopt, bizánci) irányzatok változó ötvözetei keverednek kavalcszerűen. Az alapvető római longitudinális templom számos változatát fejlesztették ki a szerzetesi építő műhelyek, így aztán, nem véletlenül beszél a művésztörténet „bencés”, „premontrei”, „cisztercita” stb. típusokról. A magyarországi román kori hosszaház keresztény templomok is hűen követték az Európában kialakult

15. kép
Lébény – Apátság templom

mintákat, mind a háromhajós bazilikális, mind az egyhajós egyszerű falusi plébániák tekintetében (15., 16. kép).

Az alapvető térszervezés, a longitudinális tér azonban nem változott, még a gótika korában sem. Itt már az „égbenyülő” oszlopkötegek és a csúcsíves boltozatok a vízszintestől felfelé, az ég felé vezetik a tekintetet.

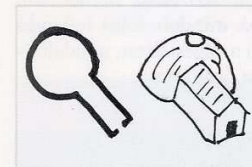
Egy kicsit más utat járt be a keleti, bizánci építészet. A birodalom keleti tartományait megöröklő Keletrómai Császárság szívesen merített a perzsáknál megszületett és a szír építészet közvetítésével a Birodalomba érkező kupolatechnikából, és az egyik legfontosabb építészeti elemmé fejlesztette. Az épület mértani közepéből kiemelkedő hatalmas kupola mind az épületet kívülről szemlélőben, mind az épületben belül tartózkodóban centrális térélményt hozott létre. Fontos azonban megjegyezni, hogy a bizánci templomok alaprajzai legtöbbször esetben követték a háromhajós hosszanti elrendezést. Így a bizánci építészet kupolás térérdés szerencsésen ötvözte a longitudinális és centrális koncepciót (lásd keleti kereszténység fejezetét).

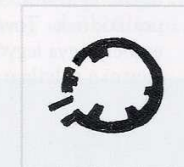
16. kép
Váraszó – Plébániatemplom

I.2 A centrális templom fejlődéstörténete

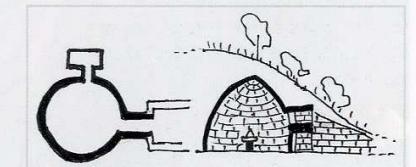
Az ókor legkorábbi időszakából a Kr. e. 5. évezredből két kör alakú kicsiny építmény alapja maradt az utókorra Arpacsijében és Tepe Gaurában. Előbbi vallásos rendeltetése kérdéses, inkább gabonataralónak tűnik, utóbbi a legtöbb szerző szerint vallási centrum, áldozati hely lehetett (VII. ábra).

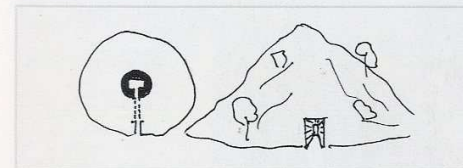
ÁRPACSIJE S. RÉTEG
KR. E. V. ÉVEZRED

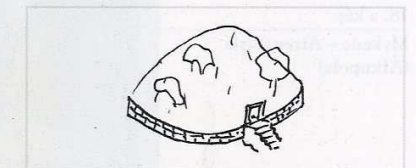
ÓS-SUMÉR: TEPE GAURA
18. RÉTEG KR. E. 3000

MYKÉNE (TIRYNS): TUMULUS KR. E. 1300

PHRYG TUMULUS (GORDION) KR. E. 900

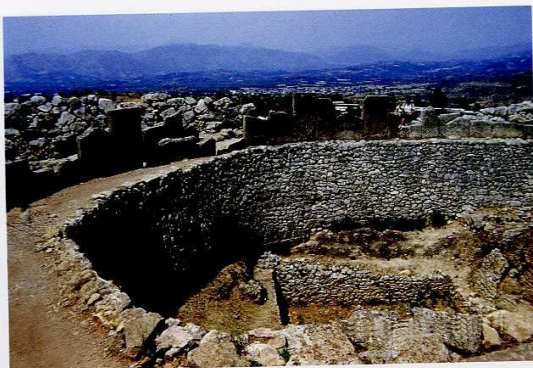

ETRUSZK TUMULUS KR. E. 700-500

VII. ábra:
Kőrépítmények. Ókor

Aztán a nagy ókori civilizációk maradványai között hosszú ideig nem találunk kör alakú építményt. Ha azonban körépitmény fogalmunkat „centrális” építményre tágitjuk, akkor a mezopotámiai kultúrák zikkuratjai („Bábel tornyai”) és az egyiptomi fáraók piramisai egyaránt centrális építményeknek tekinthetők. Előbbiek egyértelműen a vallás, az isteneknek bemutatandó áldozat, a templom funkcióját töltik be, az utóbbiak az istenség nevében uralkodó fáraó sírhelyei.

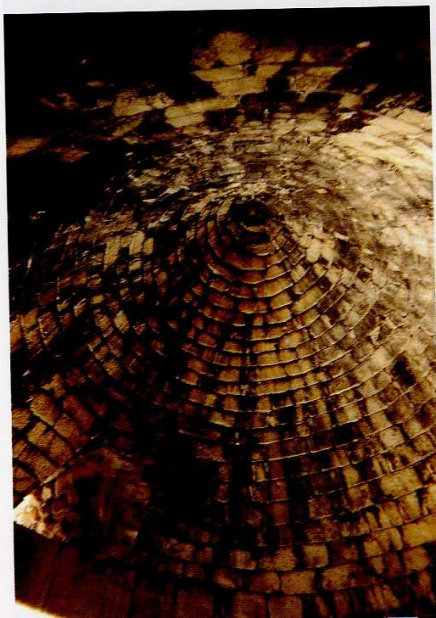
Ha azonban tekintetünkkel gondolatban Euráziát végigpász-

17. kép

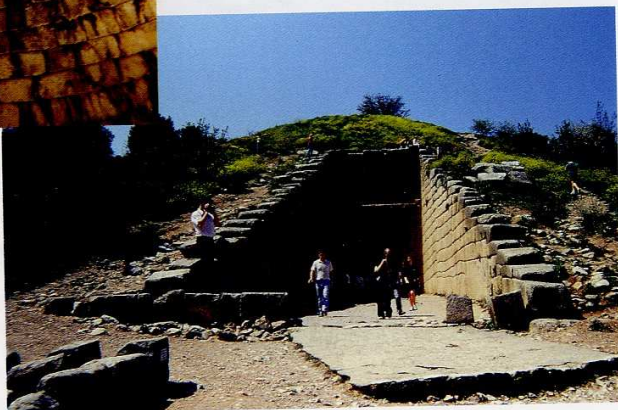
Mykene – „Agamemnon sírja”

tázzuk, a megalitikus körépitményektől a kínai császári piramisokig és az indiai sztupákig, nem kihagyva a kelták, szkiták és a hatalmas eurázsiai sztyeppe lovas nomádjai halomsíros temetkezéseit, kör alakú kőből, fából, földből szerkesztett „építmények” ezreit kell idéznünk. Ezek mindegyike vagy valamilyen vallási szertartás, mágia, Nap, Hold, csillagimádás-jóslás színtere, vagy a halál utáni életre való felkészítés színtere. Ne felejtjük el, hogy az emberiség vallásos gondolkodásának alapja az a hit, hogy e világon kívül, túl, felül-alul van egy másik világ, ahol rajtunk kívülálló, felettünk uralkodó, életünket szabályozó „törvények”, csillagok, égitestek, természeti erők, istenek stb. uralkodnak. Továbbá minden földi halandó ember vágya legyőzni a véges életet, a halált és eljutni a túlvilágra, az öröklétre.

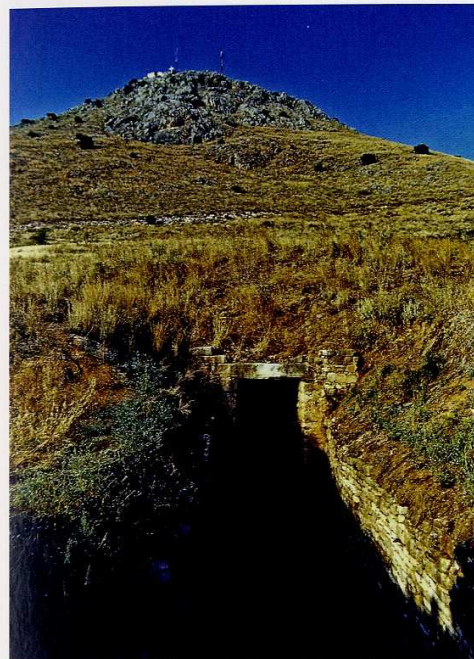
18. a kép

Mykene – Atreus sírja
(Álkupola)

18. b kép

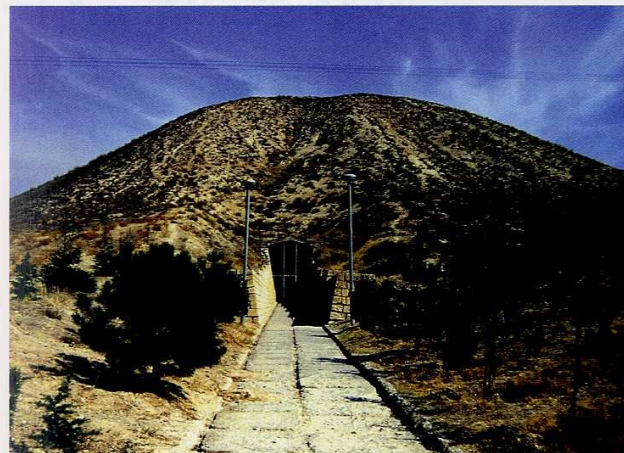
Mykene – Atreus sírja
(Tumulusz)

19. kép

Tiryns – sír (tumulusz)

Még döbbenetesebb látvány a valamikori Phryg királyság fővárosa: Gordion (a „gordiuszi csomó” színhelye). Környezetében hatalmas földhalmok sorakoznak. Az egyikben érintetlenül találtak egy fejedelmé sírját és a vele temetett kincseket (történetesen mindegy, hogy valóban a legendás Midas királyé volt, vagy sem) (20. kép).

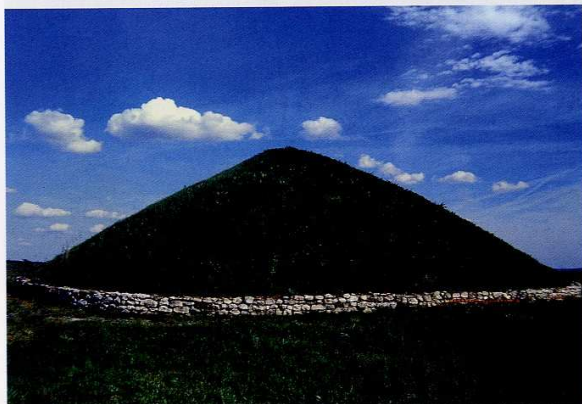
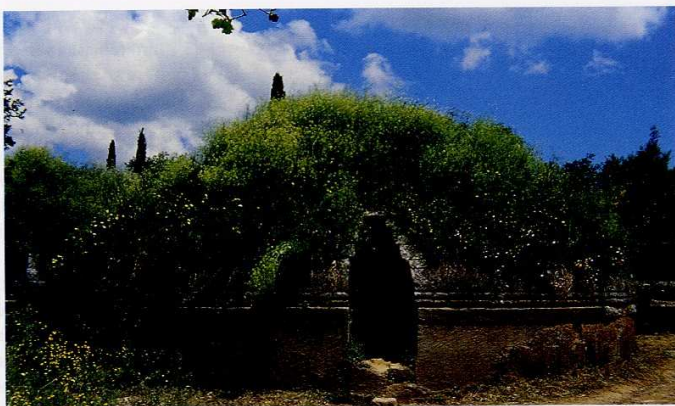
20. kép

Gordion – Midas sírja
(tumulusz)

Továbbá, az emberiség kultúrtörténetéből az is nyilvánvaló, hogy egy népcsoport vezetője (vezére, fejedelme, királya, fáraója) megkülönböztetett kapcsolatban áll a túlvilággal, az istenek földi helytartója, az isteni törvények közvetítője (főpap, félisten, Isten gyermeke...). Így aztán a népcsoport vezetőjét is halálakor megkülönböztetett temetés, síremlék illeti meg, és vele temették használati eszközeit, hatalmi szimbólumait, sőt élelmiszereket kapott a hosszú túlvilági utazáshoz. Különös, de tény: az ókori uralkodók sír építményei javarészt centrálisak vagy egyenesen kör alapúak (VII. ábra).

Mykénében a várfalon belül, közvetlenül a híres oroszlános kapu mellett van egy hatalmas körépitmény, benne sírokat tártak fel (Agamemnon sírja: 17. kép). A váron kívül kör alakú földhalmok sorakoznak, bennük kör alapú kúposan boltozott hatalmas teremből nyílnak a sírfülkék (18. a-b kép). Hasonló található a szomszédos Tiryns vára mellett (19. kép). Ezeknek a tumuluszoknak a korát Kr. e. 1500-1200-ra tehetjük. (Agisthos, Klytaimnestra, Atreus stb. sírja).

21. kép

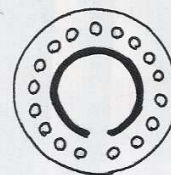
Cerveteri – etruszk
tumulusz22. kép
Várpalota – kelta tumulusz

De ugyanilyen tumuluszokban temetkeztek az etruszkok is. Az egyiptomiakhoz hasonlóan, Cerveteriben is a folyó egyik partján volt az élők városa, a túlparton a holtak városa, ahol tumuluszok tucatjai sorakoznak szinte szabályos sorokban „utcákat” képezve, mint a jelenkori temetőkben (21. kép). Hasonló kör-alapú földhalmokba temetkeztek a szkíták fejedelmei (kurgán), sőt a kelta előkelőségek is (22. kép).

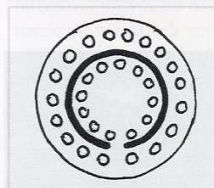
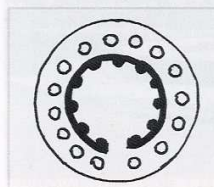
Néhány kép kommentár nélkül Dél-Amerikából és Ázsiából (23., 24. kép).

24. kép
Dingboche – buddhista sztupa (Nepál)23. kép
Kutimbo (Peru) –
preinka / inka sír (csulpa)

I.2.a Görög centrális építmények: tholos, heroon

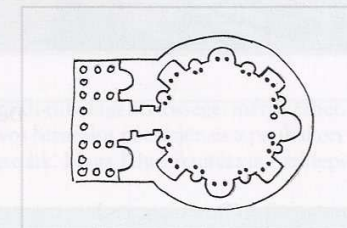

GÖRÖG THOLOS (HEROON)

EPIDAUROSZ: ASZKLEPEION
KR. E. IV. SZ.OLYMPIA: PHILIFEION
KR. E. III. SZ.ATHÉN: LYZIKRATESZ
HEROONJA KR. E. 330.

És hirtelen megjelenik a civilizáció történetében a görögség, akik mítoszokban, fantasztikus történeteikben az absztrakció és a konkretizáció szövevényes útjait járták be. A görögök a templomaihoz hasonló körépítményeket hoztak létre (melyeket tévesen neveznek templomoknak). A naos itt nem megaron, hanem egy kör alapú henger, melyet oszlopsor fog körbe. Ezek helyes neve tholos vagy még inkább heroon. Olyan személyek számára emelt emlékművek, akik valamilyen elvont kapcsolatban voltak az emberi-földi és az isteni-égi világgal. Legáltalánosabban hérosz (hős) az a földi halandó, aki olyan tettet hajt végre, ami valamilyen formában isteni közreműködéssel volt csak lehetséges (VIII. ábra).

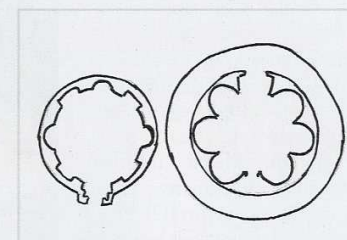
Az ókori görög világ legszentebb helye kétség-telenül messzi magasan a Korinthosi öböl felett föld és ég között Delphoi. Itt áll romjaiban az ősi Tholos, melyet eredetileg Gaia-nak szenteltek (később Athene Pronaiát tisztelték benne). Gaia-Gea a Föld-istenanya, ő szülte Kronostól (az ég is-

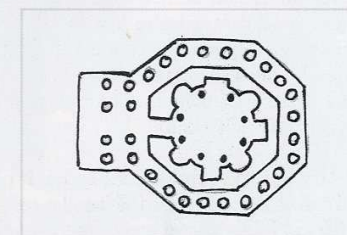
RÓMA: PANTHEON KR. U. 120

RÓMAI ROTUNDA

PERGAMON: ASZKLEPEION KR. U. 200

SPALATO (SPLIT, SALONA): DIOCLETIANUS
MAUZÓLEUMA KR. U. 300.

VIII. ábra:

Görög, római tholos, heroon, rotunda

25. kép
Delphoi – Gea-Tholos

tenségétől) a Titánokat, ezek egyik gyermeke Zeusz, a főisten (25. kép).

A másik, és szintén igen ősi szent helye a görögségnek, Olympia. (A görög városállamok, melyek évszázadokon át, állandó háborúskodásban álltak egymással, megállapodtak abban, hogy a játékok idején minden háborús cselekmény tilos, és ezt be is tartották!) Nos, Olympiában emeltek heroont Philipposnak=Philipeion, annak a királynak, akinek a fia Nagy Sándor, a világhódító, aki még életében „istenné vált”, hiszen a perzsák elől a Siva oázisban önkéntes száműzetésbe vonult, egyiptomi papok felismerték benne a Nap fiát és így lett fáraó (26. kép).

26. kép
Olympia – Philipeion

De a görög gondolkodás legszebb példái a gyógyító helyeken az aszklepioszi körzetekben található körépitmények (pl. Epidaurosz, Pergamon). Aszklepiosz az Iliász leírása szerint (Kr. e. VIII. sz.) király volt és egy személyben orvos is. Tudását egy kentaurtól, Kheirontól kapta. A VI. sz.-ban már úgy tudták a görögök, hogy Aszklepiosz egyenesen Apollonnak a szeretőjétől született gyermeke: istentől fogant, de ember szülte, tehát „félisten” volt. A mitológia az V. sz.-ban tovább alakult: Aszklepioszban a gyógyítás istenét tisztelték. Egyik leánya Hügieia (ebből lett a higiénia szavunk), másik leánya Panakeia=a mindent gyógyító, minden bajt megszüntető (ebből lett a panacea=csodagyógyszer szavunk). Aszklepiosz kígyó simogatásával, nyalogatásával (is) gyógyí-

27. kép
Epidaurosz –
Aszklepeion tholos

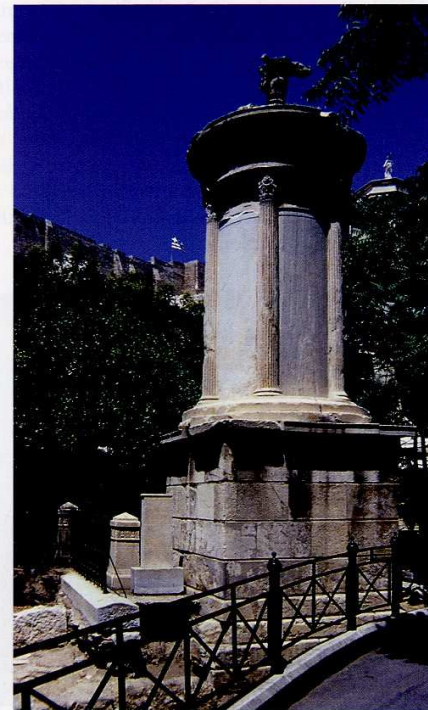

tott, ókori attribútuma a botra tekeredő kígyó. A kígyó földi-túlvilági kettőssége: mérge ölhet, de gyógyíthat is: halandókat feltámaszt! Minden magyar orvos hivatalos pecsétjén és a patikákon ott látható a kígyó, de már nem botra, hanem kehelyre tekeredik. Maga Hippokratész is Aszklepiosz leszármazottjának tartotta magát. A mítoszt a rómaiak is átvették: Aesculapius.

Az aszklepioszi gyógy mód első lépése a „gyógyító alvás” volt. A beteg álmában megjelent Aszklepiosz és gyógyító életmód-tanácsokat adott, amit a továbbiakban a segédek, a terapeuták („terápia” szavunk) segítségével valósították meg a gyógyhelyen: légző gyakorlatok, fürdők, kenőcsök, gyógynövények stb. Epidauroszban a heroonban tartották állítólag a gyógyító kígyókat (27. kép).

Pergamonban (Bergama, Törökország) romjaiban is lenyűgöző az Aszklepeion: a klasszikus kortól a hellenizmuson át a római időkben is fennálló nagyhírű gyógyhely. Híres gyógyító orvosa volt Galen, latinosan Galenus, akinek tanai a XVII. sz.-ig meghatározták az európai orvoslást: galenusi gyógy módok. Aszklepiosz heroonja mellett áll a gyógyító terem: 6 félköríves fülke övez egy kupolás körépitményt. Itt folyt le az alvás (incubatio), amit gyakran hypnosissal (hypo-gnosis=tudat alatti) hoztak létre. (Tehát centrális építményben találkozott álmában a földi halandó és az istenség) (VIII. ábra).

De Tholost állítottak a görögök Lysikratésznek is (28. kép), aki drámai kórusművével megnyert egy pályázatot. Műve olyan tökéletes volt, hogy isteni segítség nélkül nem alkothatta meg, megérdemelt egy tholost.

28. kép
Athén – Lysikratész heroonja

Szintén Athénben a Plakán található, a Szelek tornya (29. kép), az ókori meteorológiai állomás. Napóra és vízóra működött benne, tetején szélkakas volt. Az építmény nyolcszögű centrális tholos. Nyolc lapja felső frízében az Égei-tengeren uralkodó 8 szélirány szimbólumai láthatók. A szélkakas mutatta az éppen aktuális szélirányt. (A szeleknek külön neveik voltak, pl.: Borea, Zephyr, Meltemi stb., a szeleket istenek irányították.)

I.2.b A római centrális építmények

A római civilizáció teljesítménye az elődök asszimilációja nélkül elképzelhetetlen. Első uralkodók etruszk királyok voltak, mitologikus eredetlegendájukban egyenesen Trójáig vezettek vissza magukat. Róma születése idején a félszigeten már fejlett etruszk és görög telepek, városok léteztek, Görögország meghódítása után pedig áramlott Rómába a görögség: kézművesek, iparosok, művészek, tudósok, filozófusok. A rómaiak a görögök teljesítményeit átvették, és tovább alakították, fejlesztették. Különösen vonatkozik ez a centrális építményekre.

1. Szentély, templom

A hagyományos perisztilon, a tholos típust szinte kizárólag a Vesta-szentélyeknél tartották meg. A Vesta-„templomban” őrizték a tüzet.

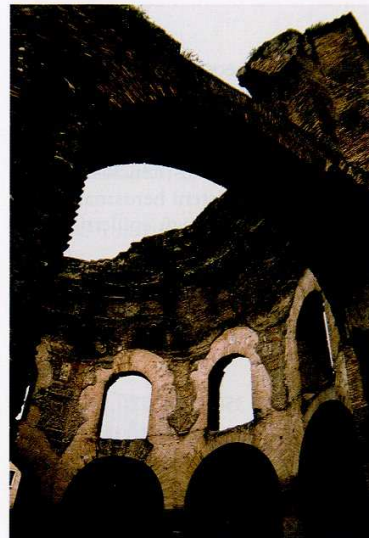
30. a kép
Róma - Tempio di Vesta

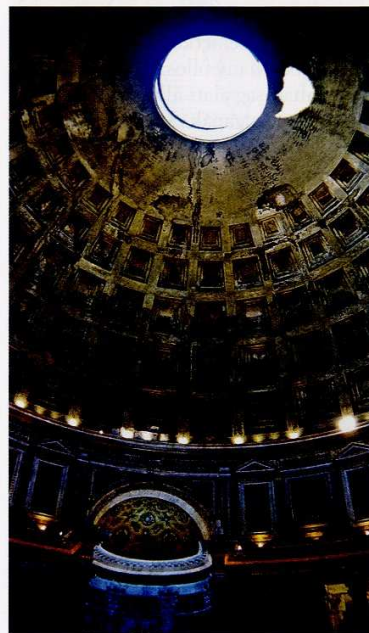
29. kép
Athén - „Szelek Tornya” (tholos)

30. b kép
Róma - Tempio di Vesta restaurálása
(hogyan kerül a perisztilon belülre)

31. kép
Róma - Minerva medica

32. a kép
Róma - Pantheon, kupola

A tűz nem alhatott ki, a tűznek örökké égnie kellett, ahogy Rómának is örökké állnia kell. Vesta: a köztársaság szent tűzhelyét védő istennő. Ez a kívül körbe futó oszlopos tholos látható Rómában. (30. a-b kép). Azonban a tholossal is az történt építészetiileg, mint a görög templommal: a külső oszlopkör belülré került, majd a belső tér egyre nagyobb lett, a belső oszlopkör pedig kupolát tartott. A külső köpenyfalon pedig a bejárat elé épített portikusz volt az egyetlen építészeti dísz. Voltaképpen ezt a formát nevezhetjük tiszta „rotundának”. Továbbra is megőrizték azt a görög hagyományt, hogy a rotundát csak megkülönböztetett célból és helyen építettek: pl. a gyógyítás istenének: Minerva medica (31. kép), vagy a „minden isteneknek” szánt templom: Pantheon esetében (32. a-b kép).

A Pantheon, mely csodával határos módon Róma minden pusztítását átvészelte és szinte eredeti állapotában hirdeti napjainkig a római építészek tudását, nyugodtan bekerülhetne az ókori csodák sorába. Hatalmas kupoláját két olyan építészeti „trükk” alkalmazásával tudták megalkotni, melyet később az emberiség csaknem a XX. sz.-ig elfelejtett: a cement és üreges építőelemek alkalmazásával. (A Szent Péter Bazilikát megrendelő pápa azt kérte, hogy a kupola nagyobb legyen a Pantheonénál, Michelangelo azonban a kérést nem tudta teljesíteni, a bazilika kupolájának átmérője két méterrel kisebb.) IV. Bonifác pápa 608-ban keresztény templommá konvertálta Sta Maria ad martyres titulussal.

32. b kép
Róma - Pantheon, homlokzat

2. Császári palotakápolnák

A császárok korában az elhunyt császárt istenné nyilvánították: „apotheosis” szertartással megistenültek. Néhány császár azonban már életében is istenként tiszteltette magát: Domitianus (Kr. u. 81-96) felvette az „úr és isten” titulust (Dominus et Deus), kötelezővé tette a császár génusza előtti eskütételt. Így aztán nem csodálkozhatunk azon, hogy a római császárok palotáiban „palotakápolnák” épültek, ahol az alattvalók kinyilváníthatták tiszteletüket az istencsászár előtt. Természetes tehát, hogy a palotakápolnák a görög heroonnak, az emberi-isteni herosznak kijáró heroon és annak romanizált változatában a centrális kör alakú vagy sokszögű épülettípusban valósultak meg. Pl.:

Néro Aranypalotája: oktagon (Kr. u. 70)

Domitianus Palotája: oktagon (Kr. u. 90)

Hadrianus Villája. Tivoli: Academia (Kr. u. 124)

Septimus Severus Palotája: több oktagon (Kr. u. 200)

Ostia: Augusteum: oktagon szentély (Kr. u. III. sz.)

Diocletianus Palotakápolnája (később mauzóleum): Salona (Kr. u. 350)

De egyéb épületegyüttesekben is szívesen alkalmaztak centrális tereket, pl. fürdőkhöz:

Caracalla thermája (Kr. u. 215)

Diocletianus thermája (Kr. u. 306)

Piazza Armerina thermája (Kr. u. 300 után)

Már itt megjegyezzük, hogy a rómaiak kezdetben a fürdőt „baptisterion” görög szóval jelölték.

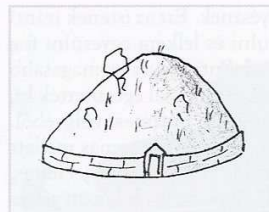
3. Mauzóleum (IX. ábra)

A római centrális építmények harmadik nagy csoportja a mauzóleum. Ezekben valósul meg legtisztábban a több évszázados hagyomány: kiválóságoknak, fejedelmeknek temetkezőhelyül centrális építmény jár. Maga a mauzóleum szó a hellenisztikus görög világba, Mauszoloszhoz vezet vissza. A Kr. e. negyedik században kisázsiai görög városok perzsa fennhatóság alatt álltak. A hatalmas birodalmat a perzsák helytartók útján kormányozták, ezek voltak a satrapák. Mauszolosz a délnyugati partvidék Kária tartomány satrapája volt. Uralmi központja a tengerparti Halikarnaszos (ma Bodrum, Törökország). Itt építtette meg Mauszolosz saját síremlékét. Az építkezésre pályázatot hirdetett, melyet a kor legkiválóbb görög építészei nyertek meg, és nyilván a megrendelő kívánsága szerint különleges, a görög hagyománytól teljesen eltérő újszerű tholoszt, perzsa és egyiptomi hagyományt ötvöző hatalmas emlékművet emeltek, melyet később a megrendelő nevével Mausoleionnak neveztek. Mauszolosz Kr. e. 353-ban meghalt, az építkezését hűga-felesége Artemiszia folytatta, és az ő két év múlva bekövetkezett halála után az építészek önerőből fejezték be, nyilván azért, mert ők is tudták, hogy világraszóló újszerű épületet hoztak létre. És valóban, a Mausoleion bekerült az ókori világ hét csodája közé. 33×39 méter alapterületű. Talán lépcsőzetesen kibebbedő alapépítményen ült a 27×33 méteres sírkamra, melyet kívül 39 darab 11 méter magas oszlop fogott körbe. A sírkamrában 2 egymásnak hátat fordító megaronban voltak Mauszolosz és Artemiszia szarkofágjai. A sírkamrát egy piramis tetőzött be, melynek csúcsán négylőhúza harckocsiban, quadrigában a lovakat a házaspár hajtotta.

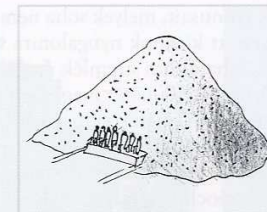
A Mausoleion a XII. sz.-ban egy földrengés megrongálta. Halikarnaszosban, az akropolisz helyén a középkorban hatalmas várat építettek a kereszties lovagok. A vár bástyáit meg kellett erősíteni 1523-ban, amikor Nagy Szulejmán szultán seregei a vár ostromára készültek. E munkához a romos Mausoleion kőanyagát használták fel, és az építmény eltűnt a föld színéről. (Az alapok feltárásából, leírásokból, visszaemlékezésekből többen próbálták rekonstruálni valamikori megjelenését, ezek egyikét mellékeljük.)

Nemrut Dag (Nimród hegye) Hierotheseion, Kr. e. I. sz. (33. kép)

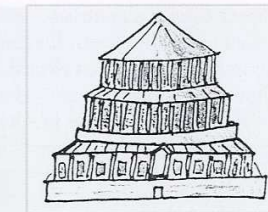
Nagy Sándor után a birodalom utódállamokra bomlott. Messze Anatólia keleti vidékén a Tarszus hegységen túl egy viszonylag független kiskirályság alakult ki, nyugat felé Kappadókia,

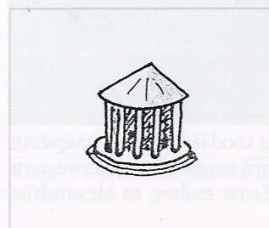
TUMULUS (SZKITA, PHRYG, ETRUSZK, KELTA...)

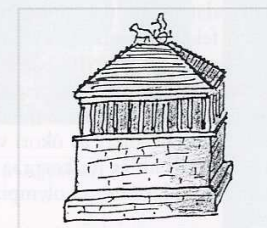
NEMRUT DAGI: KOMMAGEN SIRJA

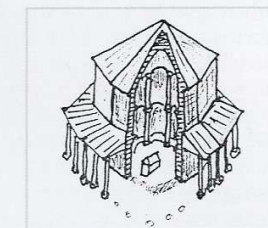
RÓMA: HADRIANUS MAUSOLEUMA

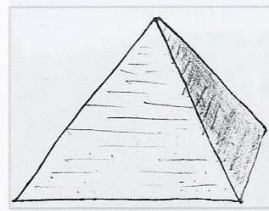
GÖRÖG HEROON

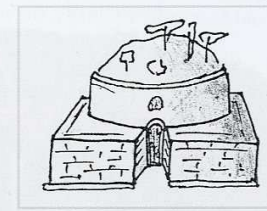
HALIKARNASSOSZ: MAUSOLEION

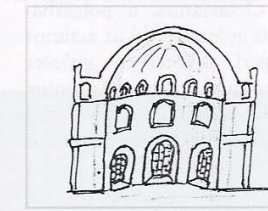
SALONA: DIOCLETIANUS MAUSOLEUMA

EGYPTOMI PIRAMIS

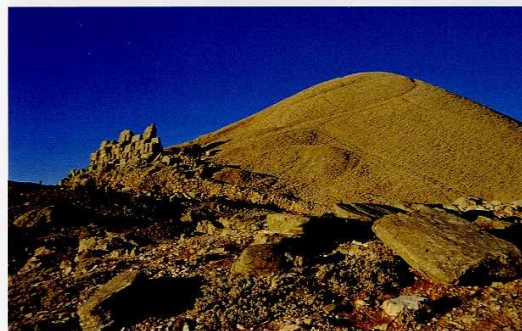
RÓMA: AUGUSTUS MAUSOLEUMA

THESSALONIKÉ: GALERIUS MAUSOLEUMA

IX. ábra

„Mauzóleum”

33. kép

Nemrut Dag (Törökország) – Antiochosz mauzóleuma, tumulusz és szentély

kelet felé az Örmény Királyság, Dél felé a Szeleukida és a Parthus királyság által határolt területen. Uralkodóik a Kommagénak hívták. Egyik királyuk a megalomániás (?) Antiochos I. Kr. e. 64-38 között uralkodott. Igen előkelő származású volt, felmenői között Dáriusz királyt, Nagy Sándor fáraókirályt és a görög isteneket tartotta számon, anyja pedig Parthus hercegnő volt. Hatalmas síremlékben kívánta emlékét örökül hagyni az utókorra: „Én, Antiochos király elrendelem, hogy építsenek templo-

mokat és ceremónia utat és az istenek trónusait, melyek soha nem enyésznek. Ezt az istenek iránti tiszteletem jeléül teszem. Életem végén itt kívánok nyugalomra vonulni és lelkem egyesülni fog a mennyben Zeusz-Ahura-Mazdával". A hatalmas síremlék megépült az Antitarzusz legmagasabb pontján, 2150 méter magasságban. A hegy 50 méter magas kör alapú piramissal egészítették ki, a kúpot folyami kövekből hordták fel az 1000 méterrel mélyebben kanyargó Eufrátesz völgyéből. Egy-egy szentély néz napkeletnek és napnyugtának. Mindkét szentélyben sorban egymás mellett 8-12 méter magas istenszobrok ülnek. A keleti szentély istenszobrai Apolló, Mythras, Helios, Fortuna, Zeusz-Ahura-Mazda, maga Antiochos király, Heraklész. (A kőkolosszusok között maga a király volt a legnagyobb.) Szobrok fejei feltehetően földrengés miatt letörték és a szentélyben szerte hevernek. (Hasonló, de kisebb kőgúla tornyosul egy szomszéd hegymoron, melyet a királyi család női tagjai számára emeltek). A szentélykörzet az ókorban ismert zarándokhely volt. Az ókorban egyébként még a világ nyolc csodájáról tudtak, valószínűleg ez volt a 8-dik. Periférikus helyzete miatt az idő múlásával teljesen feledésbe merült, és a csodák száma az emberiség emlékezetében hétre csökkent. Egy angol hegymászó turista fedezte fel 1881-ben, 1953 óta folyik némi régészeti munka a helyszínen. Az építmény több ezer éves ókori hagyományokat ötvözi: a kőgúla a tumuluszok és az egyiptomi piramisok, a szoborcsoport a hettita-urartui-perzsa stélek utánérése. Azért is ismertettem részletesebben, mert az ókori világ csodái közül az egyiptomi piramisok mellett ez az egyetlen, mely megmaradt az utókorra, a többi nyomtalanul elenyészett: a halikarnasszoszi Mausoleion, a rhodoszi kolosszus, az olympiai Zeusz szobor, az alexandriai világitótornyos és a babiloni függőkertek.

Augustus mauzóleuma (34. kép)

Octavianus, a polgárháború győztese, aki az actiumi tengeri ütközetben győzött Antonius ellen (Antonius és Kleopátra öngyilkos lett) győzelmesen visszatérve meghirdette az aranybékét. Nevet változtatott: „elfogadta” az Augustus nevet és a Pontifex Maximus titulust, és ezzel megkezdődött a római császárság. Augustus császárként Kr. e. 27-14-ig uralkodott. Így aztán természetes, hogy a görög hagyomány szerinti heroon: körépitmény kellett szolgáljon temetkezési helyül, ugyanakkor a rómaiak etruszk hagyományát is felelevenítették. A valamikori Mars-mezőn romjaiban ma is megtekinthető impozáns mauzóleum hatalmas tömör 95 méter átmérőjű körépitmény, belül centrálisan exedrák sorakoznak, a középteret kupola fedi. Az egész építményre földből dombot emeltek, ezáltal etruszk tumulusz formát öltött. És, hogy az antik hagyomány teljes legyen, a bejárat két oldalán egy-egy obeliszk állt egyiptomi mintára (ezek jelenleg a Pzza dell' Esquilinon, illetve a Pzza del Quirinalen állnak) (IX. ábra).

34. kép

Róma – Augustus mauzóleuma

Hadrianus mauzóleuma (Angyalvár, Kr. u. 130) (35. kép)

Eredetileg 84 méter átmérőjű talapzaton emelkedett a masszív, hordó alakú körépitmény, melyet kívül több szinten oszlopsorok díszítettek, tetején szintén tumulusz díszelgett. Földkúp borította csúcsán egy bronz quadriga (erősen emlékeztet Mauszolloosz mauzóleumára). Az építmény 260-ban a városfal egyik bástyája lett, 590-ben Nagy Szent Gergely pápa rendelkezése a quadriga helyére egy kardos angyal került (azóta hívják Angyalvárnak). A középkor során számos átépítést

35. kép

Róma – Hadrianus mauzóleuma (Angyalvár)

kellett elszenvednie: volt bástyás vár, pápai lakosztály, börtön, laktanya stb. Mindazonáltal az eredeti hatalmas körépitmény jelenleg is jól felismerhető.

A kiemelkedő személyiségek, nemcsak császárok, de hősök, gazdag patricius családok is építettek a halottaik számára mauzóleumokat, ezek mind centrális építmények voltak.

Tomba di Cecilia Metella (Róma, Via appia) (36. kép)

A Caesar-Crassus-Pompeius féle triumvirátus Crassusának fia, szintén Crassus építtette felesége számára (Kr. e. cc. 40).

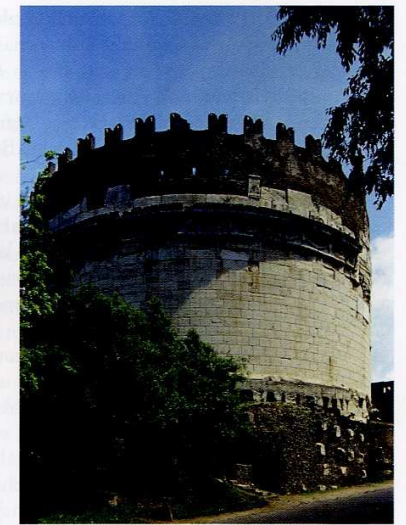
Tomba di Romolo (Róma, Via appia)
Maxentius császár építtette fia, Romulus számára, aki Kr. u. 309-ben halt meg (Romos).

Tempio di Romolo (Róma, Forum Romanum) (37. kép)

Egyes feltételezések szerint Konstantin császár a Maxentius felett aratott győzelme emlékére építtette (Kr. u. 312) és nevezték el annak fia emlékére. Inkább támogatnánk azt a vélekedést, hogy Konstantin a kereszténységet engedélyező ediktumával egy új Róma koncepciójának gondolatával a régi Rómát alapító Romulusnak állított emléket. A hagyomány szerint egy nagy lapos kő alatt volt eltemetve Romulus a Forumon. Igazán megillette a legendás antik herost egy rotunda. (Miért is állított volna Konstantin a legyőzött ellenfél fiának heroont a Forumon?)

Diocletianus mauzóleuma (Salona – Spalato – Split, Horvátország)

A császár Kr. u. 295-ben hatalmas magánpalotát kezdett építeni szülővárosában, majd 305-ben várat

36. kép

Róma – Via Appia: Tomba de Cecilia Metella

37. kép

Róma – Forum - Tempio di Romolo

lanul lemondott a császárságról, és öregkorára ide vonult vissza. Palotakápolnáját saját mauzóleumának szánta. Az oktagonális épület masszív falába exedrák mélyednek, két emeletre felnyúló 8 karcsú gránitoszlop tartja a kupolát.

(Az épület a századok viharait szerencsésen átvészelte. 625-ben keresztény templommá konvertálták, 925-ben itt koronázták meg Tomislavot, az első horvát királyt. Ide temették 1241-ben, a tatárok elől Dalmáciába menekülő IV. Béla két lányát, Katalint és Margitot.)

A centrális építmények történetének vázolásával elérkeztünk a „pogány kor” és a keresztény kor határára. Itt az ideje, hogy a **kör szimbolikájáról** néhány szót ejtsünk.

Az evilági földön álló emberre, mint kupola borul rá az égbolt (mennye), melynek határa a Földön kör alakú. Ezért talán nem véletlen, hogy az égi, mennyei hatalommal uralkodó fejedelmeknek halálakor kör alakú építményt emeltek sírhelyül, ahonnan a „földi”-ből az „égi” mezőkre utazhatnak.

Az antik világ filozófusai a kör alakzatban a „tökéletességet”, a „Teljességet”, a „Világegyetemet” látták. Vallási szimbólumok között is gyakori a legkülönbözőbb népeknél a Nap és a (tele) Hold. Hősök, hadvezérek, olimpiai bajnokok is a görög – római időkben mirtusz- vagy babérkoszorút kaptak. (Később írók, művészek is erre pályáztak.)

Nagy Sándor volt az első, aki birodalma alkirályai fejére arany abroncsot helyezett. Ezt a rómaiak is átvették; a birodalomnak behódolt barbár törzsfők „rex” titulust kaptak, és arany abroncskoronát viselhetek. Innen származik az európai királyok koronája: szimbóluma annak, hogy az Ég, Isten kegyelméből uralkodnak.

A kereszténység is átvette a kör szimbólumát: a skolasztikusok már így fogalmaztak: a kör Isten teljességének, a megváltás egyetemeségének szimbóluma. A szentek feje köré rajzolt kör, a glória is az „egyetemes megváltás” szimbóluma.

I.2.c Korai római kereszténység

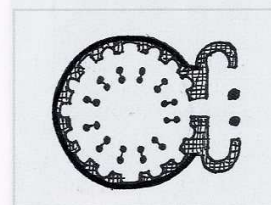
Konstantin császárral elérkeztünk a római kereszténység korába. A császár váratlanul és előzmények nélkül engedélyezte a keresztény vallás gyakorlását a birodalom területén: Milánói Ediktum Kr. u. 313. (Államvallássá majd csak Theodoziusz császár rendeli 381-ben!)

Hihetjük-e, hogy valóban a keresztjel látomása vezette győzelemre a császárt ellenfeleivel szemben? Gyanakodhatunk, hogy hosszas háborúskodása és tartós távolléte idején anyja Helena és lánya Constantia kereszténnyé vált, és így személyes, családi okok vezettek elhatározásához. Tény, hogy Konstantin nem keresztelkedett meg (csak halálos ágyán), és egész életében antik római császárként viselkedett és uralkodott. Elhatározása mögött uralkodói bölcsességet sejtünk: a határokat állandóan fenyegető „barbár” germán betörések ellen csak szilárd belbiztonsággal, a polgárság egészének, egységének biztosításával és így a nagyszámú keresztények „polgárjogának” biztosításával lehetett fenntartani a birodalmat. Uralkodói bölcsességre vall az is, hogy a birodalom nyugati felének veszélyeztetettségét látva új birodalmi fővárost kezdett építeni a poros kis Byzantionban és ezzel a birodalom súlypontját keletre helyezte. (És valóban: a Nyugatrómai Birodalom száz év múlva összeomlott, a Keletrómai Birodalom még ezer évig fennmaradt). Akárhogy is volt, igazi antik császár módjára viselkedett. Ugyanolyan elhatározással és következetességgel, sőt, császári anyagi támogatással kezdett a keresztény templomok építéséhez, mint a bizánci építkezésekhez. Saját családi birtokát adományozta Róma püspökének, ahol megépíttette a már említett három bazilikát Rómában. Ugyanilyen császári erőből épült a Szent Földön két hatalmas bazilika, melyek építését maga Helena, a császár anyja felügyelt.

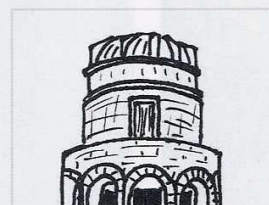
A keresztény épületek császári akaratból, császári anyagi forrásból és az antik római építéstudomány legjobbjai által valósultak meg. A keresztény templomok folytatták a bazilikális hagyományt és ugyanígy az antik centrális épületek is megkapták új, keresztény funkciójukat és értelmezésüket.

I. Sírépítmények, memorális kápolnák, mauzóleumok, mártírionok

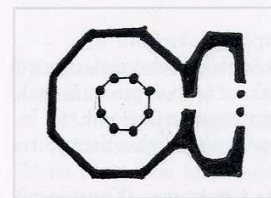
A keresztények hite szerint azok a földi halandók nyerik el haláluk után – még az ítélet napja előtt – az örök élet kegyelmét, akik a keresztény üldözések idején hitükért mártírhaltak, akik a pogányok terítése során hitükért szenvedtek, akik földi életük során kimagaslóan keresztényi, büntelen életet éltek és életük során vagy haláluk után isteni kinyilatkoztatás vagy csodák jeleztek kiválasztottságukat. Ezeket szentté avatták. A szentek, az antik heros analógiájára átlépték a földi-halandó és az égi-halhatatlan határát, nekik általában heroon, centrális építmény, mauzóleum járt. Maga Jézus is heros, isteni ember volt. Az Isten fia emberként született Bethlehemben, emberként élt és halt meg Jeruzsálemben, majd feltámadt és felszállt a Mennyei Országába. Jézusnak is heroon, centrális épület járt. Az Edictum után azonnal megkezdtek a két legszentebb helyen egy-egy hatalmas szentély építését. Mindkettő egy-egy centrális építmény és egy-egy hosszaház bazilika kombinációja a tömeges zarándoklók befogadására (X. ábra).

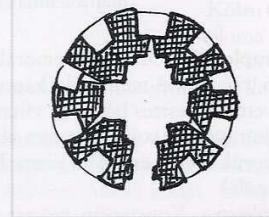
RÓMA: STA. CONSTANTIA MAUZÓLEUMA KR. U. 325

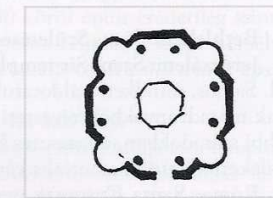
THESSALONIKÉ: GALERIUS MAUZÓLEUMA KR. U. 310

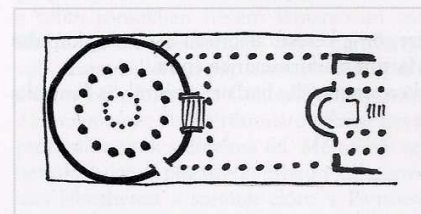
RÓMA: LATERAN. BAPTISZTÉRIUM KR. U. 440

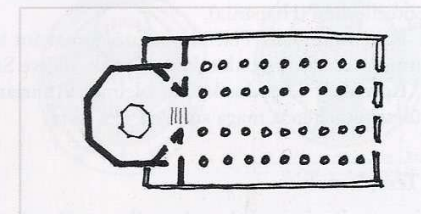
RAVENNA: TEODERIK MAUZÓLEUMA KR. U. 520

RAVENNA: ORTHODOX BAPTISZTÉRIUM KR. U. 450

JERUZSÁLEM: SZENT SÍR TEMPLOM KR. U. 330

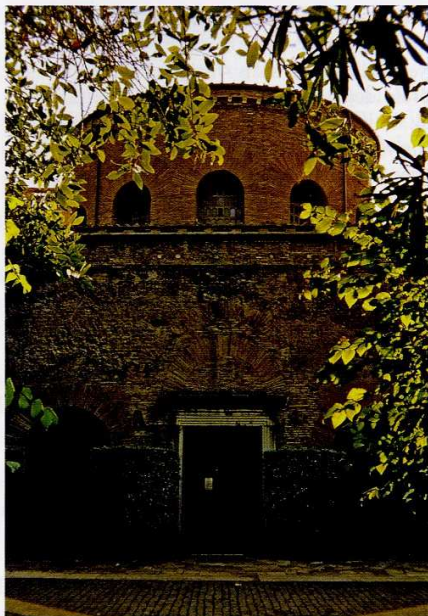

BETLEHEM: JÉZUS SZÜLETÉSE TEMPLOM KR. U. 330

X. ábra

Római keresztény mauzóleum, baptisztérium

38. a kép

Róma – Rotondo di Sta Costanza (Constantia mauzóleuma), külső

38. b kép

Róma – Rotondo di Sta Costanza (Constantia mauzóleuma), belső

Bethlehem: Jézus Születése-templom (cc. 320.). A memorális kápolna: oktagon.

Jeruzsálem: Szent Sír-templom (cc. 320). A memorális kápolna kör alakú belső oszlopyűrűvel. Sajnos, mindkettő áldozatul esett a kereszties háborúk viharainak, az arabok pusztításának, csak maradványokból, régészeti feltárásokból volt lehetséges alaprajzi rekonstrukciójuk. (A későbbi századokban, a kereszties háborúk idején és utána szerte Európában épültek a Szent Sírra emlékeztető, ún. memoriális kápolnák.)

Róma: Santa Costanza mauzóleuma. Konstantin császár lánya Constantia (Konstancia), akit később szentté avattak, és anyja Helena számára épült sírkápolna Róma külvárosában a valamikori Priscilla katakombás temető szélén. A legszebb római hagyományokat folytatja, és egyben prototípusa évszázadokra a mártírok sírja fölé épült mauzóleumoknak (38. a–b kép).

Konstantin fiának Constansnak is centrális antik mauzóleumot emeltek Tarragona mellett Centellesben (Hispania).

Ravenna: Galla Placidia mauzóleumaként ismert görög kereszt alaprajzú centrális, kupolás építmény eredetileg palotakápolnának, illetve Szt. Márton mártírúrnak épült.

Ravenna: Theodorik mauzóleuma. Az arianus keresztény félig barbár gót király is centrális épületet emeltetett maga számára (39. kép).

2. Templomok

A longitudinális templomok mellett épült néhány igen jelentős centrális építmény is közösségi célra, bár közülük kettő valójában hatalmas keresztelőkápolna volt eredetileg, a harmadikról is még kiderülhet eredeti keresztelőkápolna funkciója (a régészeti feltárás jelenleg is folyik még).

Milánót (Mediolanum) még a harmadik században Diocletianus tette meg a kettéosztott birodalom nyugati felének fővárosává. Itt tette közzé Nagy Konstantin a nevezetes Edictumát.

39. kép

Ravenna – Theodorik mauzóleuma

Amikor Konstantin megkezdte bizánci építkezését, Rómát Róma püspökére hagyta. A birodalom nyugati fővárosa voltaképpen Milánó volt. És itt színrre lépett egy római közember, aki konstantinai kvalitású igazi birodalmi római: támogatta kereszténységet, akit a milánói keresztények püspöki rangra emeltek, holott még meg sem volt keresztelve. Küzdött az eretnek arianizmus ellen (a Niceai zsinaton eretnekessé nyilvánított arianizmust 359-ben II. Constantius államvallássá tette), nyilvánosan megszegényítette az aktuális római császárt, Juliánust, aki a pogánykultusz mellett felújította a keresztények üldözését. Ez a polgár a később szentté avatott Ambrosius, aki megújította a kalendáriumot és az egyházi ritust (Ambróziánus ritus, ambróziánus „gregorián” énekek) (élt Kr. u. 339-397). Milánó e fényes korszakában 8 keresztény templom épült.

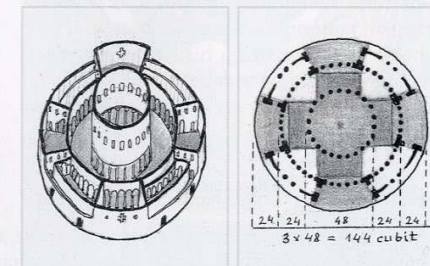
Milánó: Bazilika San Lorenzo: eredetileg hatalmas keresztelőkápolnának kezdte építeni Ausentius püspök, aki arianus volt és kappadókiai származású, talán innen van az alaprajz keleti típusa (Boszra: katedrális, Szeleukia: mártírúrn).

Köln: (Colonia Agrippina): Sankt Gereon temploma 380 körül épült eredetileg szintén keresztelőkápolna céljára. A maga nemében

páratlan épület és egyértelműen antik római hagyományt követ (ovális centrum, kiemelt apszis, 4-4 félköríves exedra).

Róma: Santo Stephano rotondo (Kr. u. cc. 480) (XI. ábra, 40. a–b kép).

A kereszténység erejét és válságos időkben is túlélési képességét reprezentálja ez a templom. Róma pusztulása idején épült: 410-ben Alarik gótjai, 455-ben Geizerik vandáljai dúlják fel és fosztják ki Rómát. A Birodalom már összeomlott a hun háborúk (440-453) és a népvándorlás viharai alatt, 476-ban megszűnt a császárság, és Odoaker alapított gót királyságot. Ebben az összeomlásban épült fel ez a templom. Róma püspökének lateráni bazilikáját lerombolták, a többi romokban heverő konstantinai bazilika is az elnéptelenedett város periferiáján volt. Ezért kellett új pápai templomot építeni a város belterületén, a Celio dombon, melyet a kereszténység első vértanújáról, Szent István protomártírnak szenteltek fel. Méretéből sejtethetjük, hogy a pogány Pantheon túlszárnyalása lebeghetett a szemük előtt: a Pantheon körívének átmérője 53 méter, a Szt. István templomé 66 méter. Az építmény alaprajza (XI. ábra), térszerkezése bonyolult számmisztikai összefüggésekkel valószínűleg a paradicsombeli Új Jeruzsálemet a próféták jövendö-

EREDETI ÁLLAPOT, REKONSTRUKCIÓ

SZERKEZTÉSI ALAPRAJZ ÉS BERAJZOLT GÖRÖG KERESZT

XI. ábra

Róma: Santo Stephano rotondo

40. a kép
Róma – Sto Stephano
Rotondo, külső

lése és az Újszövetség írásai alapján. Ezekből néhány:

A jövődölések szerint az Új Jeruzsálem falait angyal fogja kimérni arany mérőrudjával és az 144 cubit lesz (cubit=könyök=0, 462 m). $3 \times 48 = 144$ cubit (= 66,5 m).

Krisztus születését csillag fogja jelezni.

Krisztus halálát a „kereszt” jelzi.

Krisztus görögül

XPEISTOS=8 betű=oktagon.

Eredetileg külső körfalán belül egy második körfal húzódott, melyet 4 szentély szakított meg (egyenlőszárú görög keresztet formázva), ezen belül 44 oszlopból álló kör, majd ezen belül 22 oszlopos újabb kör tartotta a kupolát.

Az évszázadok során az épület sokat változott: a külső körfalat elbontották, a változatos belső térképzést követő változatos tetőtereket egységesítették. 1450-től a magyar alapítású Pálos rend tulajdonába került, akik 1579-től teológiai kollégiumként működtették. Tulajdonosát jelenleg is tábla hirdeti a bejáratnál: „la Chiesa e Proprieta del Pontificio Collegio Germanico ed Ungarico”. Egyik oltára a Magyar Szentek Oltára.

3. Keresztelő kápolnák, baptisztériumok

Kizárólag magyar nyelvben van közös szóalapja a „kereszt”, „keresztelés”, „keresztény” (crux) szavaknak. Az ókorban a keresztényeket Khrisztianoi=Krisztus-hívőknek hívták. „Keresztelő Szt. János (a nazarita vallási szekta tagjaként) a Jordán folyónál víz alá mártás szimbolikus cselekedetével mosta le a bálványimádás bűnét a zsidókról. Vízbe merítés=Baptizmus. Jézus vízbe mártásakor (megkeresztelkedésekor) „Et cum baptisaretur...” égi szótat kinyilvánította, hogy Jézus a Felkent (héberül „Messiás”, görögül Khrisztosz, latinul Christus), Isten báránya, aki megváltja a világ bűneit (Felkent-megváltó).

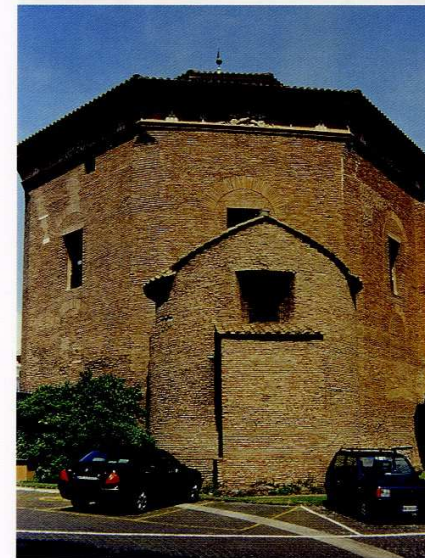
40. b kép
Róma – Sto Stephano Rotondo, belső

A rómaiak kezdetben a fürdőket görög szóval „baptisterion”-nak nevezték. A keresztények a pogányokat vízmedencében megmártással (keresztelés) fogadták be a közösségbe. Ezért hívják a keresztelés helyét a világ minden nyelvén **baptisztériumnak**. Ehhez a vízbemártáshoz (immersio) vízmedence kellett, ami nem a templomban, hanem azon kívül épült részben technikai okból, részben pedig azért, mert a templomba már csak megkeresztelkedett keresztény léphetett be. A kereszteléskor az egyén új nevet, „keresztnevet” kapott. A kereszttség felvételével az ember megszabadult Ádám és Éva eredendő bűnétől (amiért kiűzték őket a Paradicsomból és utódaik „halandókká” váltak). Ahogy I. (Nagy) Leó pápa deklaráta: „Sir... de mennyei királyság vár a benne újjászületőre”. A keresztelés aktusa tehát lényegében azonos az antik görög ideával: emberi és isteni, földi és égi transzformáció eszméjével, a heros alapgondolatával. Ilyenformán a baptisztérium építészeti megfelelője logikusan a heroon, a római centrális kör vagy nyolcszögű építmény. Íme az antik római oktagonok keresztény átértelmezése. A „Megváltó” = Khrisztos nyolc betűjének megfelelően a korai keresztelő házak nyolcszögletűek, oktagonok. (A korai kereszténységben a keresztelést felnőttkorban végezték. A későbbi századokban a gyakori csecsemő- és gyermekhalálozás súlyos megoldandó gondot okozott a kereszténységben: a kereszteletlen gyermek az eredendő bűn állapotában hal meg, így nincs esélye a feltámadásra és az örök életre a Paradicsomban. Ezért alakult ki a keresztelés új gyakorlata: csecsemőkorban szentelt vízzel való meghintés (infusio) melyhez elegendő volt egy kis edény, mely elhelyezhető volt a templom egy oldalkápolnájában. Így a különálló baptisztérium feleslegessé vált, lassan kiment a gyakorlatból. Ha épült is különálló baptisztérium, az egyre inkább anakronizmus, építészeti – esztétikai – városképi „feladat” lett valódi funkció nélkül.

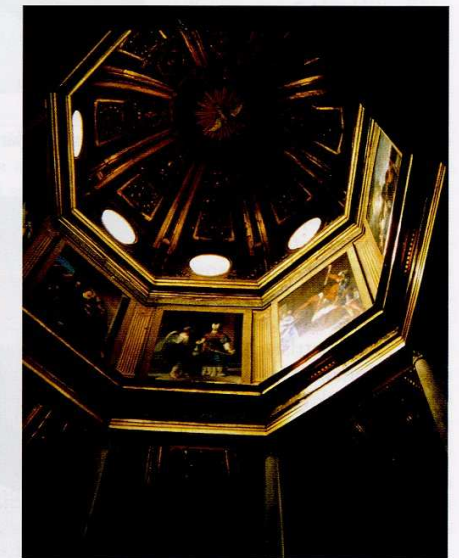
Róma: San Giovanni in Laterano: baptisztérium (41. a-b kép).

Az eredeti San Salvator bazilikához épült a IV. században. Ez az első keresztelő kápolna. Többszöri átépítés után is őrzi az eredeti antik római mintát: külső oktagonális köpenyfalon belül a keresztelő medencét nyolc oszlop fogja körül, ezeken nyugszik a kupola.

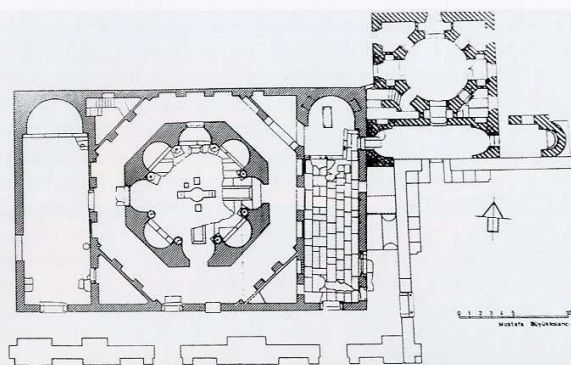
Ephesos: Szt. János bazilika: baptisztérium (Selcuk, Törökország) (42. a-b kép).

41. a kép
Róma – Lateran baptisztérium, külső

41. b kép
Róma – Lateran baptisztérium, belső

42. a kép
Ephesos – Szt. János Bazilika,
baptisztérium

János apostol Ephesosban térített és ott halt meg. Emlékére hatalmas (romjaiban is lenyűgöző) bazilikát építettek a sírja fölé a VI. században. Ennek baptisztériuma is oktagonális, középen jól látható a medence, melybe lépcsőkön lépkedve lehetett alámerülni.

Ephesos határában a Bülbüldagi hegyen található a „Szűz Mária Háza”. Előtte kör alakú, 1-2 méter mély „medencét” tártak fel, feltehetően tömeges keresztelés céljára épült (43. kép).

Ravenna: ortodox baptisztérium (Battisterio Neonino) San Giovanni in Fonte. (44. kép)

Neoni püspök építtette az V. században. Oktagonális. Kupolájában Jézus megkeresztelkedésének mozaikja.

Ravenna: ariánus baptisztérium (Battisterio degli Ariani) Santa Maria.

Theodorik építtette a VI. században. Szintén oktagon, kupolamozaikjában szintén Jézus keresztelkedése.

Az eredetileg baptisztériumnak épült Sankt Gereon, Köln (IV. sz.) és a San Lorenzo, Milánó (IV. sz.) már említésre került.

42. b kép
Ephesos – Szt János Bazilika, keresztelő medence

43. kép
Ephesos – Mária Háza előtt „keresztelő medence”

A korai keresztény időszakból még fennmaradt néhány baptisztérium vagy mártírrium az V-VI. századból.

Itáliában: Grado, Aquileia, Como, Riva, Novara, Nápoly.

Hispániában: Pueblonueva de Toledo, La Alberca de Murcia.

Germániában: Marienkirche (Würzburg).

Galliában: Venasque, Aix-en-Provence, Frejus, Riez, Poitiers.

I.3 A keleti kereszténység egyházi építésze

A Római Birodalomban a kereszténység államvallássá emelése után császári-zsinati határozatra a „pogány” kultuszhelyeket lerombolták vagy helyükre keresztény egyházat emeltek. Ez a szándék kiterjedt szinte minden ókori „barbár” görög-római épületre: az építészeti emlékeket nem használták, nem tisztelték, márványaikat, szobraikat széthordták, köveket beépítették új épületbe, vagy éppenséggel mészégetőkbe kerültek. Ezt a folyamatot csak siettetette és teljessé tette a népvándorlás rombolása. (A „barbárok” nem öncélúan romboltak. Fémre volt szükségük! A rómaiak fémkapcsokkal rögzítették fel a márványlapokat. Ezért fejtették le az épületek burkolatait. A megmaradt épületek meztelen téglá, kőfalában most is láthatók a lyukak, a fémkapcsok helye.)

Európában csak a XIV. sz.-tól kezdték újra felfedezni, újra éleszteni (renaissance) az antik hagyományt, de az emlékek megőrzése, ápolása, restaurálása csak XIX. sz.-ban kezdődött meg. Ekkor alakult ki Európa öntudatosulása, saját múltjának megbecsülése, feltárása és a művészettörténeti szemlélete. Megfogalmazódott a tézis: az európai művészet a római művészetből fejlődött ki. Ezért nevezik az első európai művészeti stíluskorszakot „román”, azaz rómainak.

Ebből a történeti tudatból a „Kelet”, a Keleti Kereszténység és annak gyökerei szinte teljesen kimaradt. Ez érthető is, hiszen a keleti, ortodox kereszténység fokozatosan eltávolodott a nyugatitól. Pedig „Kelet” a valamikori egységes Római Birodalom és annak örököse, a Keletrómai Birodalom („Bizánc”) szerves része volt, és a keleti területek közvetítői voltak a nagy ókori: sumér, asszír, babiloni, egyiptomi, perzsa... kultúráknak. Maga a római művészet is ezekből a gyökerekből táplálkozott.

Különösen fontos ezt hangsúlyozni a keresztény építészet kialakulása tárgyalásakor. Maga a kereszténység Keleten született meg és elsődlegesen a Keleti tartományokban terjedt el, az első keresztény közösségek Kelet nagy városaiban jöttek létre. E korban Róma után a birodalom két legnagyobb városa Alexandria és Antiochia volt, de mellettük ott sorakoztak: Pergamon, Philadelphia, Smirna, Ephesos, Miletosz, Perge, Tarzus, Caesarea, Edessa, Palmyra, Dura Europos, Damaszkusz, Szidon, Szamaria, Szalamisz stb. Itt épültek az első keresztény templomok. Itt – a Római Birodalommal csaknem egy évszázaddal megelőzve – tették államvallássá a kereszténységet a 300-as évek elején az Arámi Királyságban és az Örmény Királyságban (I. térkép).

Azonban a Keleti Keresztényeket a nyugati kereszténység leválasztotta magáról, sorban eretneké nyilvánítva azok közösségeit.

44. kép
Ravenna – ortodox baptisztérium
(San Giovanni in Fonte)

1. Konstantinápoly	16. Antiochia
2. Chalcedon	17. Seleucia
3. Nicaea	18. Palmyra
4. Adrianapolis (Edirne)	19. Dura Europos
5. Cherson	20. Apamea
6. Trapezus	21. Tripolis
7. Pergamon	22. Damascus
8. Sardes	23. Sidon
9. Ephesos	24. Tyrus
10. Miletos	25. Bostra
11. Myra	26. Caesarea
12. Perge	27. Jeruzsalem
13. Antiochia	28. Alexandria
14. Caesarea	29. Ctesiphon
15. Edessa	

I. térkép

Közép-Kelet. Ókori városok

Ezen túlmenően a keleti területek perzsa, arab, mongol, török hódítások következtében teljesen elszakadtak Európától, „ellenséges” területté váltak. A keresztények menekültek, a területek elnéptelenedtek, elsvatagosodtak, az erdőket kivágták, földrendések pusztítottak...

A keleti területeken európai ember évszázadokig nem járt. A Kelet kihullott Európa emlékezetéből, pedig a „római” a keleti gyökerekből táplálkozott. Ezért aztán helytelen az európai „román” kor olyatén meghatározása, mint ami a római örökösé, mert maga a római is korábbi nagy kultúrák eredményeit szívta magába. Az önmaga megalomán nagyságtól beszűkült gondolkodású Európa kollektív tudatalattijába süllyesztette önmaga gyökereit: a keleti kereszténységet és annak építészét.

Ezért aztán indokoltnak gondolom kicsit részletesebben végigpásztázni a keleti kereszténység építészét a hangsúlyt elsősorban a centrális terekre helyezve.

I.3.a Történelmi háttér

A Krisztus előtti évezredben az ókori folyamvölgyi földművelő-városlakó kultúrákat minden irányból „nomád” népelemek özönltek el, majd a meghódított területek kultúráját szinte azonnal átve még magasabb szintre emelik.

Anatóliában a protohellen királyságok keleti terjeszkedését Kr. e. 1200-tól kezdve északra „iráni” (indoeurópai) népelem, az urartuiak állítják meg (fővárosuk a Van tó partján Tuspa.) Kiváló építészek és földművesek. A VIII. sz.-tól a Dél-Balkánról thrák-illír eredetű népelemek a későbbi örmény-grúz népesség veszi át a kultúrát a Kaukázus vidékén.

Keleten az Elám királyságot északkelet felől szintén indoeurópai népek: médek és párszik szállják meg, a területet saját önmegnevezésükről nevezik el azóta is: „iráni” = az árjáké. Előbb az északi területen alkotnak a médek erős királyságot, majd a déli területen Párszban (méd anyától és párszi apától: Akhaimenész-től származó) Kúrosz hoz létre erős királyságot: Párszia = Perzsia (utódai az akhaimenidák: Kambüszész, Dareiosz, Xerxes stb.).

Közben a folyóközi Ó-Asszíriától nyugatra eső sivatagos területeken, az Arab-félsziget felől nomád sémi törzsek áramlanak: Palesztinát elfoglalják Izrael törzsei, az északi területeket és a Földközi-tenger partvidékét az arámiak. Létrejönnek a föníciai városállamok. Északról hettita töredékek, a folyóköz felől a szintén sémi eredetű asszírok áramlanak nyugat felé. A 800-as években így kialakult Szíria rövid fennállása alatt is az európai kultúra bölcsője lesz. „Hivatalos” nyelv az

arámi (Jézus is majd ezt használja). Az egyiptomi képirás, a mezopotámiai ékírás és az arámi nyelv mássalhangzóiból – a görögök magánhangzóival kibővítve a föníciaiak létrehozzák az ABC-t.

Az arámiak megtámadják Egyiptomot. Izrael népe nem támogatja a vállalkozást, ezért 587-ben beveszik Jeruzsálemet, lerombolják a Templomot és a zsidókat Babilonba deportálják (babiloni fogság).

50 év múlva (539) a Perzsák elfoglalják Babilont (a zsidókat szabadon engedik) majd néhány évtized alatt meghódítják az egész ókori Keletet: létrejön az Ó-Perzsa (akhaimenida) Birodalom: az Indus-völgytől, Afganisztántól Asszírián át Egyiptom és Anatólia. A föníciai hajóhad (1200 hajó) segítségével sem tudják a görögöket meghódítani (Marathón, Szalamiszi tengeri csata), a Karthágó ellen indított 50 000 fős sereg pedig a Líbiai sivatagban elpusztul.

Hatalmas építkezések, nagy városok: Parszagadáj, Babilon, Perzopolisz, Szuzaa...

331-ben azonban megindul Nagy Sándor görög – makedón seregével, és néhány év alatt meghódítja az egész Keletet az Indus-völgyig. A „Szuzai menyegzőn” feleségül veszi a perzsa király lányát, több ezer görög katona vesz perzsa feleséget. Az egyiptomi papok a perzsa iga alóli felszabadítóként a Nap fiát látják benne: fáraóként tisztelik. Amerre jár, mindenhol új városokat alapít, melyek mind Alexandria nevet viselik. Nagy Sándor nagy álma egy egységes birodalom és egységes (görög – makedón – egyiptomi – szír – perzsa) kultúra létrehozása, azonban nem sikerült fiatalon bekövetkezett hirtelen halála miatt (323). A hatalmas birodalmat hadvezérei egymás között felosztották: Ptolemaiosz Egyiptom ura lett: leszármazottai a ptolemaidák. Utolsó e néven uralkodó fáraó: Kleopátra. Szíriát Szeleukosz szerzi meg (utódai a szeleukidák), új fővárost alapít: Antiochia (ma: Antakia, Törökország), egyéb városok: Szeleukia, Apamea, Laodikea.

Az ókori keleten teret hódít a görög műveltség, melyet összefoglaló néven hellenisztikus kultúrának nevezünk.

Közben két újabb hatalom jelenik meg a térségben: kelet felől az indoírani lovas nomád parthusok nyomulnak be, és az északi területeken megalakul a Parthus Birodalom, nyugat felől pedig megjelennek a rómaiak.

Kr. e. 64-ben Pompeius meghódítja Szíriát. Elkeseredett harcokat vívnak a parthusokkal. Marcus Antonius ugyan meghódítja Szíriát, de Kleopátrával szövetkezve új – független királyságban gondolkodik (fiát Szíria királyává nevezi ki). Octavianus (a későbbi Augustus) Actiumnál legyőzi Antoniuszt (Kr. e. 31), és véglegesen létrejön a római provincia: Syria (a tengerparttól az Eufráteszig).

A folyóköztől keletre még tartja magát a Parthus birodalom a perzsa területeken. Azonban a legenda szerint Dareiosz nemzetségéből származó Szaszán fia: I. Ardasír megdönti a parthusok hatalmát (Kr. u. 226), létrejön az Új-Perzsa Királyság (Szaszánidák). Hosszú véres háborúkat vívnak a római, később bizánci seregekkel Egyiptomért, Szíriáért és Anatóliáért...

Azonban dél felől újabb félnomád arab törzsek törnek elő, és Allah nevében elfoglalják a Keletet. 635-ben Omár elfoglalja Szíriát, 641-ben Perzsiát. Arab – mohamedán uralom alá kerül Egyiptom, a Földközi-tenger teljes déli partsávja, keleten Afganisztánon és az Indus-völgyön túlra is terjed az új vallás. Főváros: Damaszkusz.

A Keletrómai Birodalom Anatóliára zsugorodott. A Kaukázus-vidék a keresztény és mohamedán világ ütközőzónája lett.

A hódító Omajjád dinasztia 750-ben Abul-Abbasz megdönti, a család tagjait kiirtja. Abbasz utódai az abbaszidák új fővárost alapítanak: Bagdad. Az egyetlen életben maradt omajjád nyugatra menekül és átkelve a Gibraltár-szoroson, Hispániában megdönti a Vizigót (Nyugati-gót) Királyságot és megalapítja Cordobai Kalifátust (711). Spanyol föld évszázadokra arab, mór uralom alá kerül. A visszahódítás (reconquista) több évszázados küzdelmei után abban az évben – 1492-ben – fejeződött be, amikor Kolumbusz felfedezte Amerikát, és elindult egy új hódítás (conquistadorok).

Közben 1000 körül Közép-Ázsiából új hódító nép érkezik: a szeldzsuktörökök. Perzsiát meghódítván Szírián át Anatóliába érkeznek, és 1037-ben már nagy részét uralják. A nagy népmozgásokban csak „szerény” közbirtokosnak tűnnek a kereszties hadjáratok, Bizánc átmeneti eleste („latin királyságok”), sőt még a mongol hódítás is (1220-1400), mert keletről új török törzs emelkedik

fel: az oszmánok. 1288-ban vetik meg lábukat Anatóliában, 1326-ban Bursában, 1402-ben már európai földön, Hadrianopoliszban (Drinápoly, Edirne) van fővárosuk. Oszmán fia, Orhán Gazi feleségül veszi a bizánci császár lányát, Theodora hercegnőt, és így alapozza meg a császársággal azonos méltóságot: a szultánatust. (Attila is annak idején ajánlatokat tett: feleséget kért a rómaiaktól és ennek fejében seregeivel egyesíti a Nyugati és Keleti Birodalmat. Vlagyimir is úgy alapozta meg a Kijevi Rusz nagyfejedelemséggé emelkedését, hogy feleségül vette a bizánci császár lányát, cserébe megkapta az „izapostolos” titulust.)

1453-ben Mehmet beveszi Konstantinápolyt (és átkereszteli Isztambulnak), majd 1514-ben a török birodalom kiterjed Perzsiára. Közben meghódítják a Balkán-félsziget országait, és 1526-ban már Mohácsnál semmisítik meg a Magyar Királyság seregét...

Az egységes arab világ belső hatalmi harcok és vallási csoportok küzdelmei színterévé vált, majd nyugati hatalmak, elsősorban angolok és oroszok igyekeztek protektorátust, ill. gyarmatot kiszakítani. A XX. sz.-ra alakultak ki a mai államok: Izrael, Libanon (a Földközi-tenger partvidéke, a valamikori Fönícia), Szíria, a Tigris-Eufrátesz vidékén Irák (nevét a sumér Uruk városáról kapta). Perzsia területén Afgán - orosz - angol befolyások után 1926-ban Reza Pahlavi katonai puccsal sahhá koronáztatja magát. 1979-ben Khomeini ajatollah megdönti a Pahlavi dinasztia uralmát, és létrejön az Irán Köztársaság. A kaukázusi népekre (grúzok, örmények, azerik) a cári, majd szovjet Oroszország terjeszti ki hatalmát.

A török birodalom kiszorítása Európából szintén évszázados küzdelem útján valósult meg. Budavár visszafoglalása: 1686 után a török uralom a Balkánon az I. Világháború végén szűnik meg.

A párizsi békeszerződésekben Törökországot (Anatóliát) mint a háborúban vesztes központi hatalmak szövetségét szétdarabolják. Nyugati felét Görögországnak ítélik (az új görög nacionalizmus Isztambult akarja Görögország fővárosává tenni!), keleti része évekig orosz-szovjet fennhatóság alá kerül, az örmények és kurdok is független államért, de legalább autonómiáért küzdenek. A déli területek angol protektorátust kívánnak létrehozni (az országcsonkolás a Magyar Királyság trianoni szétdarabolásához hasonlít). Kemál Atatürk vezetésével a török hadsereg több évig elhúzódtól felszabadított polgárháborúban visszaszerzi a területeket, létrejön a mai Törökország. Kegyetlen lakosságcserevel a görög lakosságot Görögországba transzportálják. Háttérbe szorítják a szultánatust, kiküldik a köztársaságot, majd szívós munkával kezdik korlátozni az iszlámot, és az országot fokozatosan „európaizálják”. De a kurd és örmény kisebbség helyzetét nem tudták, nem akarták megoldani a mai napig.

I.3.b A keleti kereszténység története

Jézus keresztre feszítése és feltámadása után a tanítványok a térségben (Izraelben, Szíriában, Egyiptomban) megkezdték a tan hirdetését. Néhány évtized alatt számos közösség alakult ki. Pál (Saul) „pálfordulása” Damaszkuszban történt, Péter Antiochiában nagy közösséget szervezett, majd lett a közösség vezetője: patriarchája. Itt használta először a Krisztushívők=Krisztiani kifejezést. A kereszténység gyors terjedését elősegítette a zsidók lázadása (Kr. u. 70), a rómaiak megtorlasként lerombolták a zsidók templomát, és a városból kitelepítették a zsidókat. Zsidók és velük együtt a zsidó keresztények menekültek, és szétszéledtek részben Egyiptom felé Alexandriába, részben Szíriába és a nagy hellenisztikus városokba: Szidon, Palmyra, Antiochia, Edessa stb. majd futótűzként tovább Alexandriából az afrikai partvidéken, illetve Anatólián át a kisázsiai görög városokba.

A keleti kereszténység mélyen gyökerezik a keleti vallásokban. A jeruzsálemi őskeresztények (judeo - keresztények) a zsidó hagyományt folytatták - zsinagógában, „gyülekezeti házban” gyülekeztek. Ezt a zsidók Beit vagy Beth Knessetnek hívták. A hellenisztikus gyökerű görög keresztény lakosság szívesebben használta a görög szinagóg (gyülekezés) vagy ekklesia (gyülekezet) kifejezést, sőt a Kyriake (az Úrhoz tartozók) kifejezést (Kyrios = Úr, Király). Ebből származik az indogermán Kirke, Kirche, Church = templom szó.

A zsidók a gyülekezetben a mindennapos vallási gyakorlatokat tartották: ószövetségi irások, Próféta irásai, Tóra felolvasása és magyarázata, szabbat és egyéb ünnepek tartása, az ifjak felkészítése és beavatása stb. A keresztényeknél a Szentírás felolvasása, magyarázata, az Utolsó Vacsora rituális megismétlése. A gyülekezeti szertartásból évszázadok során alakult ki a „Szentmise” rendje (állandó és változó misereszkek). A zsidók zsinagógái minden irányból a Templomhegy felé voltak irányítva. A mohamedánok majd Mekka felé irányítanak. Az első jeruzsálemi keresztény gyülekezeti házakat a Sion hegyről a Keresztre Feszítés, Jézus Sírja - azaz keleti irányba irányították, innen származik a keresztény templomok keletelési gyakorlata.

A zsidók templomában a szertartáshoz harsány zene társult (12 énekes és fiúkórus, 9 lant vagy gitara, 12 nádsíp és kürtök, cintányér). A perzsa és görög szakrális szertartások is harsány zenekísérettel folytak. A keresztények tiltották a hangszereket. Isten dicséretére kizárólag az énekhang alkalmas: musica humana (fontosabb volt a szöveg!). A „musica instrumentalist” tiltották. Ideális esetben a „musica mundanat” kellett megszólaltatni. (Az Univerzum, a Szférák zenéje: a szférák, az égitestek mozgása hangokat ad, és ezek harmóniában egyesülnek.) Városi (Metropolisz) környezetben volt elegendő „művelt” énekes, aki „harmóniát”, többszólamú musica mundanat tudott megszólaltatni. A korai kereszténységben három előénekest négy parafonista „kísért” - tehát a korai kereszténységben a „több”, de legalább kétszólamúság volt az ideális (ezt a bizánci - ortodox egyházi zene megőrizte). Nyugaton, főleg a barbárból lett korai európai népek azt nem tudták produkálni, általánossá vált az egyszólamú - „gregorián” egyházi ének. (Majd csak a késő román korban éled fel a többszólamúság és a renaissance-ban virágzik fel a polyphonia. Ekkor kezdik a templomokba beereszteni a hangszereket - de csak komoly emelkedett zenét játszhattak: „templomi szonáta”, ebből lesz majd a klasszikus szonáta.)

A zsidó gyülekezetben rendszeresen „előadták” az ószövetségi zsoltárokat „emelt hangú” énekeszékkel, kántálva (recitálva). A keresztény gyülekezet is kántálta a zsoltárokat. Az előénekes a kántor. Istent dicsőítő verseket is költöttek (rímes - ritmusos, strófás versek): himnuszok. Ahogy a kereszténység terjedt a hellenisztikus városokban, a görög és római lakosság saját nyelvén énekel, meghonosodtak az antik görög ritmusok és skála-rendek (dór, frig, lyd, eol, mixolyd stb.). Ezek egészen a barokk korig szilárdan tartották magukat, akkor „egyszerűsödött” a zene a dur és moll hangnemekre, viszont gazdagodott a modulációs technikákkal.

A Milánói Ediktum után azonnal megkezdődtek a templomépítések és az egyházközségek szervezése, a keresztényi életmód és a közösségi istentisztelet rítusának kodifikálása, a Szent irások összegyűjtése és görög nyelvre fordítása (ősbibliák). A nagy múltú görög filozófiai iskolákban (Alexandriában, Antochiában...) kezdtek összeállítani az új istenhit teológiai rendszerét. Fokozatosan és egyre gyakrabban összeütközésbe kerültek a nyugati (római és bizánci) keresztény gondolkozással, mely végül lépésről-lépésre az egységes keresztény egyház szakadásához vezetett, a keleti egyházakat eretnokségnek nyilvánítva kiközösítették. Az ellentéteknek több oka is volt. „Szemléletbeli” okai: keleten a gondolkozást az abszolút lét kategóriái, a szellemi kategóriák rendezőelvének átélése, a szimbólumokban való gondolkozás határozta meg. (Isten felfoghatatlanságán való elmélkedés, Isten létével való töltekezés...)

Nyugaton: a gondolkozást az empirikus beállítottság, a létezés konkrét elemzése, analitikus gondolkodás határozta meg. (Valós keresztényi élet, a jó és rossz cselekedetek, a bűn és a bűnbánat, a kegyelem kérdései.) Az ellentétnek nyelvi okai is voltak: a görög iskolázottságú gondolkodók szerint a latinok barbárok és kulturálatlanok, nyelvük pedig alkalmatlan a teológiai igazságok kifejtésére. A latinok szerint viszont a görög a hazugság és eretnokség nyelve, minden tévedés a görögöktől ered.

Néhány példa:

1. A szent-áldozásban - az utolsó vacsora szimbolikus ismétlésében („ez az én testem...”). Nyugaton kovásztalan, keleten kovászos kenyeret használtak. A kovás a kegyelem lényegét átváltoztató ereje!

2. Az **infallibilitás** a görögben büntelenséget, a latinban tévedhetetlenséget jelentett. Külön szót használtak: anamartia=képtelenség a bűn elkövetésére=szeplőtelen (ld. Szűz Mária, Szeplőtelen Fogantatás).
3. **Primatus** görögben kitüntetett tisztelet, elsőbbség a **többiek között**, latinban első a **többiek fölött**. (Lásd a Róma püspöke, később a pápa, Szent Péter jogörököse viszonya a többi egyházfőhöz...évszázados vita tárgya volt.) A legtöbb **teológiai** vitát az egyisten-hívő vallás három személyben létező istenének filozófiai kidolgozása okozta (az Atya, a Fiú és a Szentlélek egymáshoz való viszonya, ill. Jézusnak emberi vagy isteni mivolta.) Kezdetben az ortodoxia (az eredeti, az igaz) szót a korai eretnekségek és az eredeti hitvallás megkülönböztetésére, hangsúlyozására használták. Bizánc, mint a Keleti egyházak területének, a Keletrómai Birodalomnak feje egyre tudatosabban vállalta fel az ortodox önminősítést. A Keleti egyházak eretnekséggé nyilvánítása és a Keleti tartományok elvesztése után már-már szinte anakronisztikusan hangzik ez az ortodox kifejezés. Az ellentét Rómával két lényeges ponton kristályosodott ki. 1. A császár az egyház feje (barbár római hagyomány). A főpapságot a császár nevezi ki, az egyházi gyűlést, a zsinatot a császár hívja össze és elnököl rajta (ortodox álláspont). 2. Róma püspöke Isten földi helytartója, első az egyházfők „fölött”. Dönt a hitélet dolgaiban, összehívja zsinatot stb. A királyt az ország egyházfője, a császárt Róma püspöke koronázza meg.

I.4 Nagy egyházszakadások (Kr. u. 325–451., I. schízis)

Arianizmus

Ariosz antiochiai teológus volt. Alexandriai filozófiai iskolából terjeszti nézeteit: Krisztus ember volt, Isten a keresztfán fogadta fiává. Istenhez csak hasonlít: „homoiousios”. 325. Nikaia-i zsinat: Eretnekséggé nyilvánítják. A zsinat kimondta: a Fiú egylényegű az Atyával (homoúsziosz). Egyik követője: Wulfila (kappadókiai anyától és gót apától). Eusebius Caesarea püspöke a gótok térítő püspökévé szenteli. Pannóniából (Szírmiumból) indul és (arianus) keresztény hitre téríti a gótokat, akik ekkor még Erdélyben (nyugati gótok) és a Kárpátok-Krím félsziget közötti sztyeppén (keleti gótok) élnek. A bibliát lefordítja gót nyelvre. A hunok érkezésekor a gótok bemenekülnek a Birodalom területére, hozzák magukkal az arianizmust, majd Galliába és Hispániába távoznak. A betelepülő germán népek első kézből tőlük ismerik meg a kereszténységet. (Így aztán nem véletlenül lehet megfogalmazni azt a szarkasztikus-anakronisztikus tézist, hogy a nyugati kereszténység a mai napig fertőzött az eretnek arianizmussal: nyugaton hangsúlyos Jézus emberi élete és főleg szenvedése, egyik legfőbb szimbólum Jézus szenvedéstörténete (passio) és kereszthalála – míg az ortodox egyház Jézus földi életével alig foglalkozik, legfőbb szimbólum a Pantokrátor: az utolsó ítéletkor a mennyek országában ítélkező Jézus.)

Az Aldunánál helyben maradó és a hunokat túlélő gótok tovább ápolják ariánus kereszténységüket, és terjesztik a kazárok, tatárok között. Kb. a XV. sz.-ig maradnak fenn, majd végleg beolvadnak a krími tatárokba. A nyelvészet sokat köszönhet Wulfilának. Biblia fordítása fennmaradt, ebből rekonstruálható az ógermán nyelv keleti ága.

Nestorianizmus, Szír-Kháld Egyház

Nestor Perzsiában született, Antiochiai filozófiai iskolában nevelkedett, Konstantinápolyban püspök lett. Teológiájának lényege: Jézus ember volt, Mária nem istenszülő, Jézus isteni természete (physis) külön személy.

431. Epheszosz-i Zsinat: eretneknek nyilvánítják és száműzik. Petrában majd, Egyiptomban egy oázisban nyomorultul hal meg.

A szíriai keresztények között elterjedt Nestor tanítása. A nestoriánusok Edessában gyülekeznek, és független nemzeti egyházat alapítanak: Szír-Kháld Egyház. Antiochia és Szeleukia keresztényei (tehát a szíriai keresztények zöme) csatlakozik: 486-ban önálló egyházfőt választanak. A zoroasztrikus, tűzimádó perzsák (akik egyébként vallásukat erőszakosan terjesztették) a nesztoriánusokhoz megtűrően, támogatóan álltak hozzá, aminek kirázólag politikai oka volt: a Bizánccal szembehelyezkedő nesztoriánusokat potenciális szövetségűeknek tekintették. Kiterjedt térítő tevékenységet folytatnak: terjesztik a kereszténységet Ceylon, Madagaszkár, Belső-Ázsia, Turkesztán, Mongólia, Kína, sőt India („malabár” keresztények) felé. Egyházi nyelvükben megőrizték, így a mai napig fennmaradt az ó-szír nyelv.

Monofiziták (Jakobiták, Koptok)

Az ariánusok (Jézus ember volt), a nesztoriánusok (Jézusnak két külön természete volt: emberi és isteni) eretnekséggé nyilvánításával még mindig nem oldódott meg a Krisztológia. A két nagy filozófiai keresztény iskola az antiochiai és az alexandriai gondolkodók tovább elmélkedtek a probléma megoldásán. Vitájuk elméleti, filozófiai síkon zajlott. Antiochiában a görög physis szót a természet (latin: natura), Alexandriában a személy (persona) értelmében használták. Jézusra vonatkoztatva: egy és osztatlan „személy” vagy „természet” a helyes megfogalmazás.

Konstantinápolyban az antiochiai gondolkodás alapján Eutychos, a Studion Kolostor apátja fogalmazta meg, hogy Jézus emberi természete nem igazi emberi, csak látszati, lényegében isteni, nincs külön emberi természete, tehát egytermészetű: monophysis. A negyedik egyetemes zsinaton Kalkhedonban Kr. u. 451-ben Eutychost száműzik, követőit bebörtönzik, tanait eretnek-ségnek minősítik. (Megerősítik korábbi állásfoglalásaikat Jézus személyének egységéről, isteni és emberi természetének valóságos és lényegi egységéről.)

Az antiochiai központú szír keresztények nem fogadták el a zsinat döntését. Jacob Bardai nem ismerte el a bizánci cezaropapista központosító törekvéseket: bizánctól független közösséget szervezett: Nyugati Szír Nemzeti Keresztény Egyház. Vezetőjükről **Jakobitáknak** hívják. A krisztológiában monofiziták: Jézus isteni természetű. Jacob 543-ban „Antiochia, Kilikia, Iberia, Arábia és az egész kelet patriarchája”. Antiochiát 526 és 528-ban hatalmas földrengés dönti romba (250 000 hívó hal meg), majd a perzsák és az arabok hódítják meg. A keresztes hadak jakobiták ellen is irtó hadjáratot vezetnek (mert eretneknek). A török hódítás idején teljesen szétszóródnak.

Egyiptomban a kereszténységet Szent Márk apostol alapította meg. Központjuk Alexandria, ahol nagyhirű filozófiai iskola működött, ahonnan nagyhirű teológusok kerültek ki: Kelemen, Oresztész, Dionysiosz, Athanasiosz, Alexandrosz, Kyrillosz. Itt készül el az Ószövetségi írások görög fordítása (Septuaginta). Itt született meg a „patriarcha” fogalom (atyauralkodó), aki összefogta a püspökök (eparcha) és térítőpüspökök (exarcha) tevékenységét. Itt születnek az első remeték, akik a sivatagban magányosan koplalva és vezekelve várták Isten országa eljövételét. Itt szerveződnek az első kolostorok, amelyek majd mintául szolgálnak az egész keresztény világot behálózó szerzetesi mozgalomnak.

A Khalkedon-i zsinaton ők is leválnak az egyháztól nem elsősorban Krisztológiai okból, bár ők is alapvetően a monofizita álláspontot fogadták el. A zsinaton a bizánci császár ugyan elismerte Róma püspökének „tiszteletbeli elsőségét” (primatus), de a gyakorlati egyház irányítási főhatóságot a mindenkori császárnak és Konstantinápoly patriarchájának akarta biztosítani. Ez mélyen sértette az egyik legrégebbi, sőt apostoli alapítású és legnagyobb lélekszámú egyiptomi keresztényeket. Ezért elszakadtak az Anyaszentegyháztól. Székhelyüket Kairóba áthelyezve megalapították a **Kopt Nemzeti Egyházat**. Patriarchájuk címe: „Atyák atyja, a pásztorok pásztorja, a püspökök püspöke, a Tizenkét Apostol, valamint a Világmindenség bírója”. A liturgia nyelvében megőrizték az ó-egyiptomi nyelvet, sokáig egyaránt használták a delta-vidéki bohairt és a felső egyiptomi said nyelvjárat.